

คู่มือ
วรรณคดีสำนวน สู่พระพุทธบาท

กรมศิลปากร

พิมพ์เนื่องในการจัดให้มี

วรรณคดีสำนวน สู่พระพุทธบาท จังหวัดสระบุรี

๒๓ พฤษภาคม ๒๕๐๓

THE FINE ARTS DEPARTMENT

will arrange a

LITERARY TRIP

by car to Buddha's Footprint Shrine at Saraburi along the route travelled by Kings and pilgrims of old, and made famous by many Thai poets.

Site renowned in literature to be visited include:

Ancient city ruins at Bang Khamôt, Amphoe Banmoh, supposed to be the legendary

City Khitkhin of Sugrib

(or Parantapa town in the legend of the Buddha's Footprint)

Then, following King Songtham's road known as

"Tharng Farang Song Klong"

(or European-looking-through-Fieldglass Road)

To Chao Phaw Khaotok Shrine

Srayaw Pavilion of King Narai the Great

(i.e. ruins of the royal pavilion and bed of the big pond 'Srayaw')

Passing by the Samsen Pond, The Holy Shrine of the Buddha's Footprint and its immediate neighborhood:

Tharn Kasem Royal Palace etc.

then relaxing in the vicinity of

Tharn Thongdaeng and Tharn Sôk

(Copper Stream and Stream shaded by Sôk trees)

Streams celebrated by Prince Thamthibet in his literary works.

DATE OF TRIP: Saturday 21st May, 1960

In this one-day trip breakfast, tiffin and tea will be provided beside transportation. The last mentioned meal to be enjoyed near the delightful Tharn Sôk.

Along with entertainment and information guests of the trip will receive as souvenir at least 2 profusely illustrated literary publications.

All inclusive charge : 80 Baht per guest

As seating accommodation in our cars is strictly limited, intended guests are invited to contact

The Office of the Secretary, Tel. 20628

FINE ARTS DEPARTMENT

Not later than 17th May, 1960

คู่มือ
วรรณคดีสำนวน สู่พระพุทธบาท

กรมศิลปากร

พิมพ์เนื่องในการจัดให้

วรรณคดีสำนวน สู่พระพุทธบาท จังหวัดสระบุรี

๒๓ พฤษภาคม ๒๕๐๓

คู่มือ

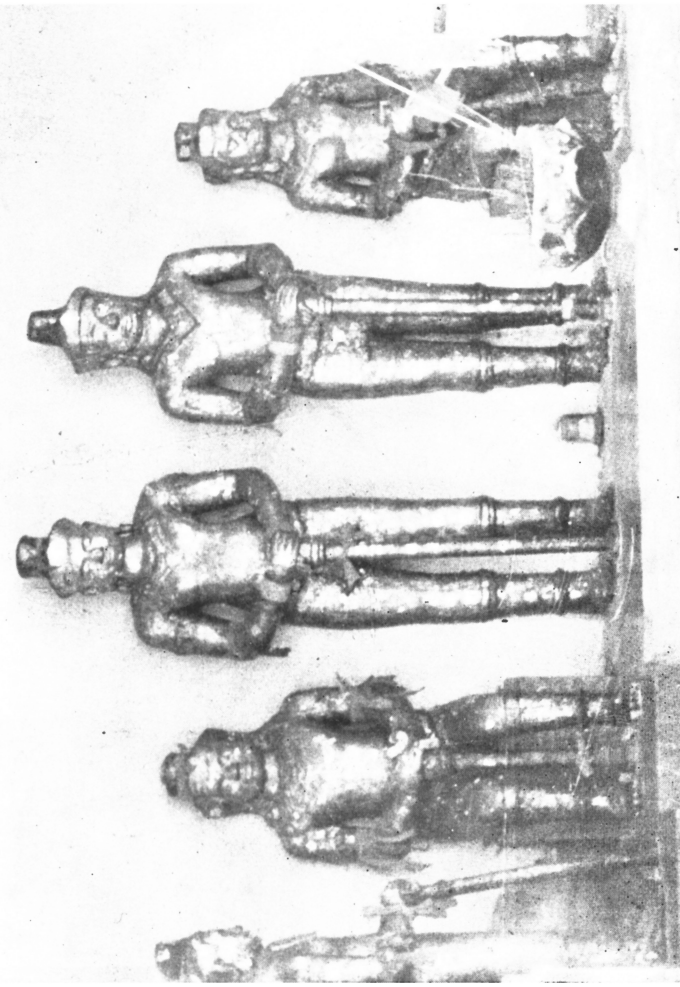
วรรณคดีสัญจร สู่พระบาท

พิมพ์ครั้งแรก

พฤษภาคม ๒๕๐๓

พระมณฑปพระพุทธบาท จังหวัดสระบุรี
เห็นบันได ๓ สาย และนาค ๕ เศียร ประจำราวบันได

รูปทวารบาลและพระโพธิสัตว์ ทำด้วยหินทรายสีเทา

ได้จากกลาในมืองจิดนิน อำเภอบ้านหมอ ^๕ ^๕ ประดิษฐานอยู่ในศาลพระกาฬ ที่พระเทพบาท

คำนำ

ก่อนจัด “วรรณคดีฉันทะ” ครึ่งนี้ ข้าพเจ้าได้ขอ
แรงให้นายเทพ สุจริตนี้ หัวหน้าหน่วยศิลปากรที่ ๑ และ
นายธานี พันธ์สวัสดิ์ ผู้ช่วย ไปสำรวจเส้นทางไปพระพุทธบาท
แต่ครั้งโบราณ ตลอดจนบริเวณใกล้เคียงที่เกี่ยวข้องและ
มีกล่าวถึงในวรรณคดีบางเรื่อง แล้วข้าพเจ้าได้เดินทางไป
ตรวจสอบด้วยตนเอง พร้อมกับชักชวนนายจำรัส เกียรติก้อง
หัวหน้าแผนกสำรวจ กองโบราณคดี และ นายบุญเลิศ
อินทรนัย ช่างจั่ว ในกองสถาปัตยกรรม กรมศิลปากร
ร่วมเดินทางไปด้วย และขอแรงให้ช่วยทำแผนที่แสดงเส้น
ทางเดินไปพระพุทธบาทกับแผนที่แสดงที่ตั้งโบราณสถาน
และบริเวณใกล้เคียงไว้ เพื่อใช้ประกอบคำอธิบายซึ่งจะ
เขียนขึ้นเป็นแนวให้เจ้าหน้าที่ใช้บรรยาย แก่ท่านผู้ร่วม
วรรณคดีฉันทะ แต่เมื่อได้ลงมือเขียนขึ้นบางตอนแล้ว ก็คิด
เห็นว่าเพียงแต่อ่าน ๆ ฟัง ๆ กัน แล้วผ่านไป ก็จะเข้าใจทำนอง
“พลงแม่ชมเรื่อยซ์ แม่ช้เรื่อยชม” จะไม่ได้อะไรเป็น
ขึ้นเป็นอันติมา จึงได้ขอชวนนายจัดพิมพ์คำอธิบายขึ้น
เป็นเล่ม สำหรับแจกเป็นบรรณาการแก่ท่านผู้ร่วม

“วรรณคดีดุษฎี” คราวนี้ด้วย ซึ่งคงจะช่วยให้
“วรรณคดีดุษฎี” ครึ่งนี้ เกิดประโยชน์ทั้งในด้านความรู้
และความบันเทิงบ้าง ไม่มากนัก

ข้าพเจ้าขอขอบใจข้าราชการในกรมศิลปากรทั้ง ๔ คน
ที่กล่าวนามมาแล้ว และขอขอบพระคุณท่านผู้ที่ได้ให้ความ
ร่วมมือช่วยเหลือ ตลอดจนท่านผู้ร่วม “วรรณคดีดุษฎี”
ครึ่งนี้ทุกท่าน หากมีสิ่งอันใดบกพร่อง หวังว่าคงจะโปรด
ให้อภัยด้วยเมตตาจิต.

กรมศิลปากร

๑๘ พฤษภาคม ๒๕๐๓

สารบัญ

หน้า

คำนำ	...	...	...	...	...	...	...	๓
ความมุ่งหมายในการจัดวรรณคดีสังยุต	...	...	...	...	...	...	...	๗
๑. บ่อบางโขมด อำเภอบ้านหมอ	...	...	...	...	...	...	...	๑๔
๒. สะพานบางโขมด	...	...	...	...	...	...	...	๑๖
๓. เมืองขีดจัน หรือ เมืองปรันตปะ	...	...	...	...	...	...	...	๑๗
๔. บ่อโศก	...	...	...	...	...	...	...	๒๗
๕. บ่อศาลาเจ้าเนร	...	...	...	...	...	...	...	๒๘
๖. หนองคนที	...	...	...	...	...	...	...	๒๙
๗. ศาลเจ้าพ่อเขาคอก	...	...	...	...	...	...	...	๓๐
๘. สระขอมและโบราณสถานพระตำหนัก	...	...	...	...	...	...	...	๓๔
สระขอม	...	...	...	...	...	...	...	๓๔
๙. สระสามเส้น สระกลาง และสระสี่ชมพู	...	...	...	...	...	...	...	๓๔
๑๐. พระราชานิเวศน์ธารเกษม	...	...	...	...	...	...	...	๓๕
๑๑. พระพุทธรูปบาทและโบราณวัตถุสถานใน	...	...	...	...	...	...	...	๓๗
บริเวณ...	...	...	...	...	...	...	...	๓๗

(๑)	พระมณฑปพระพุทธบาท	...	...	๔๓
(๒)	บานประตูพระมณฑป	...	...	๔๔
(๓)	หน้าบันเหนือประตูพระมณฑป	...	...	๕๐
(๔)	เตียงเงินบุพผภายในพระมณฑปใหญ่	...	...	๕๑
(๕)	กำแพงแก้วรอบชั้นทักษิณ	...	...	๕๒
(๖)	พระมกุฏพันธเจดีย์	...	...	๕๒
(๗)	บันไดขึ้นพระมณฑป	...	...	๕๓
(๘)	กุฎพระสังฆาสนา	...	...	๕๔
(๙)	ยักษ์เฝ้าประตูเขาดานพระพุทธบาท	...	...	๕๕
(๑๐)	ช้างแก้ว	...	...	๕๖
(๑๑)	พระวิหารหลวง	...	...	๕๗
(๑๒)	พระราชนิเวศน์	...	...	๕๗
(๑๓)	เขาโพธิ์ลังกา	...	...	๕๘
(๑๔)	เขาขาด	...	...	๕๙
(๑๕)	ถ้ำประทุน	...	...	๖๐
(๑๖)	บ่อพรานด่านเหนือ	...	...	๖๑
๑๒.	ท่อนคนนำธารทองแดง	...	...	๖๓
๑๓.	ธารโศก	...	...	๖๓

ความมุ่งหมาย

ในการจัดวรรณคดีสัญจรสู่พระพุทธบาท

การจัดวรรณคดีสัญจร สู่พระพุทธบาท คราวนี้ ก็โดยที่ได้พิจารณาเห็นว่า พระพุทธบาท ในจังหวัดสระบุรี เป็นปูชนียสถานที่สำคัญทั้งในวงการศิลปและวิถีชีวิตของประชาชนชาวไทย นับตั้งแต่พระองค์พระมหากษัตริย์ลงมาจนชาวไร่ชาวนาและยาจกฉิบพิก ต่างพากันเลื่อมใสศรัทธาต่อพระพุทธบาท ในจังหวัดสระบุรี พระพุทธบาทแห่งนี้จึงมีความสำคัญอยู่มาก อย่างน้อยก็ด้วยเหตุ ๓ ประการ คือ (๑) เป็นแหล่งที่เกิดสถาปัตยกรรมและมณฑนะศิลปอันวิจิตรบรรจง (๒) เป็นแหล่งให้เกิดวรรณกรรมอันดีข้อ และ (๓) เป็นปูชนียสถานแห่งสำคัญที่พุทธศาสนิกชนชาวไทยหลั่งไหลกันมาสักการบูชา ยิ่งกว่าแห่งใด ๆ บรรดาที่มีในเมืองไทย

(๑) ที่ว่า “เป็นแหล่งที่เกิดสถาปัตยกรรมและมณฑนะศิลปอันวิจิตรบรรจง” นั้น จะเห็นได้จากศิลปทางสถาปัตยกรรม นับแต่องค์พระมณฑปใหญ่ ซึ่งตั้งตระหง่าน

อยู่บนไหล่เขาเป็นดงถ้ำคฤหกรรมที่พระมหากษัตริย์ราชเจ้า
ตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยา ตลอดจนมาจนถึงสมัยกรุงรัตนโกสินทร์
โปรดให้สร้างและซ่อมด้วยฝีมือช่างอันประณีต เพื่อเป็น
พุทธบูชา ทั้งโปรดให้ซ่อมและให้สร้างแล้ว ๆ เถา ๆ ของเก่า
ผุพังสลายไป พระมหากษัตริย์พระองค์ใหม่โปรดให้สร้าง
พระมณฑปใหม่ขึ้นแทน นอกนั้นยังมีอาคารบริวารอื่น ๆ
และตั้งประดับตกแต่งหรือมีฉนวนหุ้มคิณ ซึ่งสร้างกันอย่าง
วิจิตรบรรจง เช่น พระมณฑปน้อยล้อมรอบพระพุทธรูป
ภายในพระมณฑปใหญ่ ถอดตายประดับผนังพระมณฑป
ตายประดับมุกประตูพระมณฑป และนาค ๗ เคี้ยว
นาค ๕ เคี้ยวห่อดำริด เชิงราวบันไดขึ้นพระมณฑป เป็นต้น

(๒) ที่ว่า “เป็นเหตุให้เกิดวรรณกรรมอันดั่งข้อ”
ก็จะเห็นได้จากวรรณกรรมของกวีเอก ๒ เรื่อง คือ
นิราศพระบาท ของท่านสุนทรภู่ และบุณโณวาทคำฉันท์
ของพระมหานาค วัดท่าทราย ซึ่งกรมศิลปากรชำระจัดพิมพ์
ขึ้นใหม่ เนื่องในการจัด “วรรณคดีสัญจร” คราวนี้
และได้แจกเป็นอภินิพนธ์นาการอยู่ในมือของท่านแล้ว นอก

จากนั้น ยังมีวรรณกรรมนอก ๒ เรื่อง คือ กาพย์ห่อ
โคลงนิราศธารทองแดง และ กาพย์ห่อโคลงนิราศธารโศก
พระนิพนธ์ ของ เจ้าฟ้าธรรมาธิเบศร์ กรมขุนเณรพิทักษ์
สมัยกรุงศรีอยุธยา ขอเรียนด้วยความจริงใจว่า นิราศที่
กล่าวถึง ๒ เรื่องเหล่านี้ เดิมตั้งใจจะจัดพิมพ์มาแจกเป็น
อุกฤษณ์ทานการแก่ท่านที่เคารพทั้งหลาย ในคราวจัดวรรณคดี
สมัยกรุงศรีอยุธยา ด้วยเหมือนกัน แต่เมื่อได้นำเอาฉบับที่เคยได้
พิมพ์ไว้แต่ก่อนมาอ่านตรวจดูแล้ว เกิดความสงสัยหลาย
คำและหลายตอน จึงขอต้นฉบับสมุดไทยในหอสมุด
แห่งชาติมาสอบทานดู ก็พบว่าตกหล่นหลายแห่ง และ
มีถ้อยคำแปลกเพี้ยนวิปลาสเป็นอันมาก จำต้องใช้เวลาตรวจ
สอบและชำระให้ถูกต้องเรียบร้อยเสียก่อน จึงไม่สามารถ
จัดพิมพ์ให้ทันคราวนี้ได้ แต่อย่างไรก็ดี คงจะจัดพิมพ์ขึ้นได้
ในไม่ช้า

(๓) ที่ว่า “เป็นบุญสถานแห่งสำคัญที่พุทธ-
ศาสนิกชนชาวไทยหลังให้ถึกันมาตั้งการบูชายิ่งกว่าแห่งใดๆ
บรรดาที่มีในเมืองไทย” นั้น เราจะพึงทราบได้จากพระราช
พงศาวดาร ขอบพระทานโทษ — ในที่นี้จะไม่พูดถึงว่า
พระพุทธเจ้าเสด็จมาเหยียบรอยพระบาทไว้ที่นั่นจริงหรือไม่

แต่การที่เราเอาไม้เอาหินมาแกะเป็นพระพุทธรูป และเอาดิน
เอาปูนมาปั้นเป็นพระพุทธรองค์ เอาโลหะและเงินทองแก้วนั้
อันมีค่ามาหล่อเป็นพระพุทธรูป แล้วพากันกราบไหว้บูชา
ก็เพื่อน้อมนำดวงจิตของเราให้รำลึกถึงพระพุทธรองค์ นั้นไค
การกราบไหว้บูชาพระพุทธรบาท ซึ่งเป็นอุทเทสิกเจดีย์
ประเภทหนึ่ง ก็เป็นฉนนั้น นับแต่สมเด็จพระเจ้าทรงธรรม
พระมหากษัตริย์แห่งกรุงศรีอยุธยา ได้โปรดให้ค้นพบรอย
พระพุทธรบาท ในปี พ.ศ. ๒๑๖๗ และได้ตั้งมานมัสการ
แล้วก็โปรดให้สร้างพระมณฑปล้อมรอบพระพุทธรบาท
พร้อมด้วยสร้างวัดวาอารามและพระราชวังขึ้นเป็นเดิมมา
นับแต่สมเด็จพระเจ้าคำดนิกรชนพากันตั้งให้ดมานมัสการบชนี้ย-
สถานแห่งนี้เป็นเทศกาลประจำปี พระมหากษัตริย์ทั้งใน
สมัยกรุงศรีอยุธยา และสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ เกือบทุก
พระองค์ ได้ได้ตั้งมานมัสการและสมโภชบูชาพระพุทธรบาท
เป็นราชกรณียกิจประจำตลอดระยะเวลาชานมา ประชาชน
ชาวไทยที่เลื่อมใสศรัทธาในพระบรมพุทธรศาสนา เชื่อถือกัน
แพร่หลายว่า ถ้าใครได้มานมัสการพระพุทธรบาทแห่งนี้ครบ
๗ ครั้งแล้ว เมื่อตายไปก็จะไม่ตกนรก หมายถึงว่าจะได้ขึ้น
สวรรค์ ชาวนาที่ประกอบกสิกรรมทำนาในฤดูฝน ต่างก็

ตั้งใจฝืนกันอยู่ว่า ถ้าฝนฟ้าดี บันทึ๋นทำนาได้ข้าวได้ปดาก็จะพาตุ๊กพาเมียมาไหว้พระบาท และถ้าทำนาได้ผลดีจริง ๆ ขายข้าวได้แล้ว ถึงเทศกาลเพ็ญเดือน ๓ ก็พากันเดินทางมานมัสการพระพุทธบาท ทั้ง ๆ ที่สมัยนั้นต้องเดินทางทุรกันดาร รอนแรมมาด้วยความลำบาก แล้วยกตัวบ้านด้วยความภาคภูมิบัติ เมื่อพบเพื่อนบ้าน เขาจะถามหรือไม่ถามก็ตาม จะบอกเขาด้วยความบีบิปราศจากโอ้อวด (หรือเบ่ง) ว่า “ไปไหว้พระบาทมาจะ ขอเอากุศลมาแผ่” แล้วผู้ฟังก็จะยกมือประนมรับส่วนบุญ พร้อมกับเปล่งคำว่า “โมทนาสาธุ” โดยปราศจากเขม่นหรือหมั่นได้เช่นกัน เป็นอันถือว่าได้บุญด้วยกัน ทั้งผู้ให้และผู้รับ มีพระราชหัตถเลขาในรัชกาลที่ ๕ ทรงเล่าไว้ว่า พวกผู้หญิงชาววังทุกรัชกาลมาจนถึงในรัชสมัยของพระองค์ ต่างรำรังกันเป็นชีวิตจิตใจอยากจะมาไหว้พระบาท จนพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวต้องเสด็จและโปรดให้พามา ในพระราชหัตถเลขาชั้นนี้ ยังทรงเล่าถึงผู้หญิงทั่วไป ว่าพากันรบเร้าพ่อ รบเร้าพี่ ให้พามาพระบาท และตรัสเล่าถึงผู้หญิงสาวที่แต่งงานใหม่ ว่าส่วนมากมักจะรบเร้าให้สามีพามาไหว้

พระบาท จนในคอนหลัง ๆ นมยุ้นำไปเป็นเรื่องดีพียอกหยอก
 ด้อกันเป็นทำนองว่า เมื่อส่งตัวเจ้าสาวเข้าหอแล้ว เจ้าสาว
 ไม่รู้จะหาเรื่องอะไรมาเริ่มพุดเกี้ยวเจ้าสาวได้ ก็ถามชน
 เพื่อให้ถูกใจเจ้าสาวว่า “บั้นห่อนจะไปไหว้พระบาทใหม่”
 ตามที่นำมาเดานี้ แด่ดงว่าพระพุทธรูปเป็นบุญสถาน
 ชาวไทยผู้แสวงบุญกุศลจะต้องจาริกมานมัสการและสักการ
 บูชาด้วยความเลื่อมใสศรัทธาจริง ๆ คงจะเป็นบุญสถาน
 ที่ทำให้ดวงใจของบรรพชนชาวไทยของเราที่พากันมากราบ
 ไหว้บูชาเกิดปีติโสมนัส และเมื่อท่านดั่งกาดผ่านวัยใกล้
 จะสิ้นชีวิต ก็คงจะดับจิตลงด้วยความสงบผ่องแผ้ว ปราศ
 จากสิ่งเศร้าหมอง ซึ่งถ้ากล่าวตามพระพุทธรูปโอวาทที่ว่า ท่าน
 เหล่านั้นพากันไปสู่สุคติภพ

จริงอยู่ หนทางในครึ่งกระโน้นคงจะร่วมวันด้วยพฤษ
 ชาตินาทศวรรษ มีป่าดงพงชฎและดัดตัวป่า เช่นที่พรรณนา
 ไว้ ใน “บุญโนวาทคำฉันท์” และ “นิราศพระบาท”
 บรรดาผู้เดินทางมานมัสการพระบาทในครั้งนั้น ก็คงจะรอน
 แรมไปตามระยะทางที่กำหนดให้พักเหนื่อย พอเหนื่อยอ่อน
 เมื่อยล้าถึงศาลาที่พักแรมบ่อน้ำ ซึ่งพระมหากษัตริย์หรือ
 ผู้มีใจบุญโปรดให้สร้างไว้ตามระยะทาง ดังแต่ทำเรือจนถึง

พระพุทธบาท ส่วนบรรดาผู้ที่มาจากทิศอื่น ก็ต้องเดินทาง
ผ่านทุ่งนาป่าเขา รอนแรมกันมาด้วยแรงศรัทธา ถึงการที่
เราร่วม “วรรณคดีฉกัฏฐ” กันครั้งนี้ ก็มาด้วยแรง
ศรัทธา เท่ากับเราพากันมาวัดถึงชีวิตของบรรดา
พุทธศาสนิกชนชาวไทยผู้เคยเดินทางมาแสวงบุญตั้งแต่สมัย
ราว ๓๐๐ ปีที่ผ่านมาแล้ว เราร่วมชีวิตแสวงบุญกับ
พระมหากษัตริย์ไทยและชาวไทยที่เคยเสด็จและเดินทางมา
ก่อน แม้เราจะพากันมาด้วยรถยนต์ซึ่งนับว่าสะดวกสบาย
มาก แต่เราก็กมาด้วยแรงศรัทธาเหมือนกัน

นอกจากจะเป็นการบุญกุศล เช่นบรรพชนชาวไทยของ
เราได้เคยประพฤติปฏิบัติกันมาแล้ว คงจะช่วยให้เราอ่าน
วรรณคดี ๒ เรื่อง คือ นิราศพระบาท และ บุญโนนนา
คำฉันท์ เข้าใจแจ่มแจ้งและทราบซึ่งในรศวรรณคดียังชน
ด้วยเหตุนี จึงได้จัด “วรรณคดีฉกัฏฐ” คราวนี้ และ
ขอเรียนว่า มิได้มุ่งหมายจะจัดเป็นการถาวรหรือบ่อยครั้ง
เพราะการจัดวรรณคดีฉกัฏฐแบบนี้ ต้องลงทุนและเตรียม
การมาก นับแต่ตรวจเลือกหาหนังสือ จัดพิมพ์ ดำรงวจณ์
ทางและโบราณสถาน ถากถางทางและสถานที่ ที่จะพากัน
เข้าชม มิได้มุ่งทำไ้เป็นการค้าเคย หากแต่ทำกันด้วยใจรัก

เมื่อเห็นว่ามีแนวทาง หรือวิธีการอย่างไร ที่จะช่วยสร้าง
ความสนใจในรสนิยมวรรณคดีของแต่ละเรื่องให้เป็นจริง
เป็นจังขึ้นมาได้ และให้ได้รับประโยชน์ ทั้งความรู้และความ
บันเทิงใจไปพร้อมกันด้วย ก็ยินดีจัดขึ้นเป็นการสนองความ
ปรารถนาของท่านผู้สนใจ วรรณคดีสำคัญจึงเกิดขึ้น
ด้วยเหตุนี้

ต่อไปนี้ ขอเชิญท่านไปชมโบราณสถานและแนว
ทางจารึกแสงบุญของบรรพชนชาวไทยแต่ก่อนมา

๑. บ่อบางโหนด อำเภอบ้านหมอ

ภายหลังที่ได้คนพบรอยพระพุทธรูป ๓ องค์ ๓ พระพุทธรูป
บรรพต ในจังหวัดสระบุรี เมื่อปี พ.ศ. ๒๑๖๗ ในรัชกาล
สมเด็จพระเจ้าทรงธรรมแล้ว ปรากฏตามพระราชพงศาวดาร
ว่า สมเด็จพระเจ้าทรงธรรมได้โปรด “ให้ฝรั่ง (ฮอลันดา)
ต้องถ่อตัดทางเสด็จมารค กว้าง ๑๐ วา (จากพระพุทธรูป
๓ องค์) ตรงตลอดถึงท่าเรือ ให้แผ้วถางทุบปรามให้ราบรื่น
เป็นถนนหลวงเสร็จ ทรงพระกรุณาตั้งให้ตั้งพระราช
นิเวศน์ตำหนักฟากตะวันออก (แม่น้ำป่าสัก) ให้ชื่อ พระ
ตำหนักท่าเจ้าสนุก ” ถนนฝรั่งต้องถ่อตัดที่กล่าวกว้าง
๑๐ วา นั้น ตรวจดูบางตอนในสภาพที่พบเห็นได้ในปัจจุบัน

ดูจะกว้างลึก ๓๐ ศอก ทึกดำไว้ในพระราชพงศาวดารว่า ๓๐
 วนัน บางที่จะหมายถึงขอบและคูข้างถนนด้วย ต่อมาในปี
 พ.ศ. ๒๓๗๖ ในรัชกาลสมเด็จพระเจ้าปราชญ์ทองใต้โปรด
 “ให้ยกข้างขึ้นไป.....คิดให้น้ำและค่าตาโดยระยะทาง ผู้คน
 จะได้อาศัย เสนาบริบพระราชโองการแล้วก็ยกข้างและ
 ไพรขึ้นไปเกณฑ์แบ่งให้ตกแต่งพระตำหนักทำเจ้าต้นก แด
 แบ่งให้ทำค่าตาขุดบ่อบางโหมด.....” ค่าตาและบ่อน้ำตาม
 ระยะทางตั้งแต่บางโหมดขึ้นไปจนถึงท้ายเขาคก ที่โปรดให้
 สร้างขึ้นแต่รัชกาลสมเด็จพระเจ้าปราชญ์ทอง สมัยกรุงศรี
 อยุธยา คงจะชำรุดหักพังและซ่อมแซมกันมาเป็นครั้งคราว
 ต่อมาในรัชกาลที่ ๔ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
 ก็ได้โปรดให้สมเด็จพระยาบรมมหาพิชัยญาติ (สมเด็จ
 เจ้าพระยาวงศาธิบดี) ขึ้นมาดำเนิงานขุดและสร้างใหม่

บ่อบางโหมดตั้งอยู่ใต้วัดสุนทรเทพมุนี (วัดสะพาน
 ข้าง) ลงไปประมาณ ๑ กิโลเมตรเศษ อยู่ริมทางหลวง
 สาย พระพุทธบาท—บ้านหมอ—ท่าเรือ ห่างจากถนนไปทาง
 ตะวันตกประมาณ ๕๐ เมตร เดียวกับบริเวณนี้เป็นโคก
 อยู่กลางนา บ่อน้ำมีร่องรอยว่ากรูอิฐก่อปูน มีผู้เล่าว่า

สะพานบางโหนด

เมื่อราว ๓๐—๔๐ ปีมานี้ เคยเห็นมีศาลาอยู่หลังหนึ่ง เรียกกันว่า ศาลาต้มเตี๋จ อาจหมายความว่า ศาลาต้มเตี๋จพระเจ้าทรงธรรมหรือศาลาต้มเตี๋จเจ้าพระยาก็ได้ แต่เดิมนั้นไม่มีแต่ยังมีแต่กรอบปูนขอบบ่อแตกกระจายและมีเศษอิฐกับกระเบื้องดินเผาตกเกล็ดนอนอยู่บนโคก

๒. สะพานบางโหนด

สะพานบางโหนดในตำบลบางโหนด อำเภอบ้านหมอ เป็นสะพานข้ามลำคลองเวียงราง ซึ่งอยู่ด้านเหนือและติดวัดสุนทรเทพมุนี (วัดสะพานช้าง) สะพานนี้แต่ก่อนทำด้วยท่อนซุงสำหรับที่จะให้ชาวบ้านข้ามได้ เมื่อพระมหากษัตริย์หรือเจ้าวนายเดี๋จพระเจ้าพุทธบาท ต่อมาระยะพานชำรุดจึงรื้อออกไป เดิมนั้นสร้างเป็นสะพานไม้ธรรมดา วัดที่อยู่เชิงสะพานนั้น แต่ก่อนนี้เรียกกันว่าวัดสะพานช้าง ตามชื่อสะพาน เมื่อสุนทรภู่ตามเดี๋จพระองค์เจ้าปฐุมวงศ์ มานมัสการพระเจ้าพุทธบาท ผ่านมาเมื่อวันเพ็ญเดือน ๓ ปี พ.ศ. ๒๓๕๐ กล่าวคือ เมื่อ ๑๕๓ ปีมาแล้ว คงจะเป็นเวลาตอนเช้าเช่นที่พวกเรามาอยู่กันวันนี้ ได้กล่าวถึงสถานที่แห่งนี้ไว้ว่า

เมืองขิดจิน หรือ เมืองปรันตปะ

“ ถิ่นบางโหนดเป็ตรสะเทนข้าม บรฤททากระบือขกัถิบเส้น
มีโพธิ์หม่มขันธ์ระรินเย็น ไม่ว่าเงว่นลับบุรุษเขาหยดเรียง
บ้างชายของสองข้างตามทางป่า จันรรจาจ้อแจออกแซ่เสียง
ที่แก่งไถให้กษสาร์เกียง เก็นของเรียงอยู่บนร้านทั้งหวานกลาว ”

โปรดดูนิราศพระบาท หน้า ๕๕ ถัดนุกกตอนจะอ่าน
ต่อไปก็ได้

๓. เมืองขิดจิน หรือ เมืองปรันตปะ

เดินทางขึ้นเหนือมาตามถนนหลวงด้ายพระพุทธรบาท—
บ้านหมอ — ท่าเรือ ข้ามสะพานชลประทาน ๑๑ มาถึงราว
กิโลเมตรที่ ๑๑ มีทางแยกซ้าย ตรงป่านามัน เป็นถนนเข้า
ไปบ่อดินขาว ถนนวกผ่านไปข้างคูด้านเหนือของคูเมืองเก่า
ซึ่งชาวบ้านเรียกกันว่า “ บ้านคูเมือง ” เรื่องราวเกี่ยวกับ
โบราณสถานแห่งนี้ มีตำนานกล่าวเป็นกระท่อนกะแท่นอยู่
ในตำนานพระพุทธรบาทและคำให้การขุนโชน พอจะเก็บมา
ปะติดปะต่อได้บ้าง ขอนำมาเสนอท่านผู้รู้เพื่อเป็นแนวทาง
ช่วยกันวินิจฉัยต่อไป

บ้านคูเมืองนี้ปรากฏใน “ คำให้การขุนโชน ” (๑)
เรียกว่า เมืองขิดจิน และว่า “ เมืองนครขิดจิน ในพระบาท

(๑) คำให้การขุนโชน เรื่องพระพุทธรบาท, ประชุมพงศาวดารภาคที่ ๗

เรียกว่า “ปรันตปะนครราชธานี” และรวมถึงตำแหน่งกรมการผู้รักษาเมืองขีดจีนครั้งก่อนมา ว่า “อนึ่งแต่โบราณมาเมื่อยัง (ไม่?) มีอำเภอพระพุทบาท^(๑) มีกรรมการสำหรับเมืองขีดจีน^๕ ๘ คน หดวงตำรวจตราชนครีบริบาล (เป็นผู้รั้ง) คน ๑ ขุนเฉลิมราชปลัด คน ๑ ขุนเทพยกรบัตร์ คน ๑ ขุนเทพสุภา คน ๑ ขุนจำเมือง คน ๑ ขุนดีดี คน ๑ ขุนอินทรเดชา คน ๑ ขุนพรหมเดชา คน ๑ มีพราน คน ๑” แล้วกล่าวว่า “ถ้าแต่ผู้ใดมิใช่ภูมิจาติ (บางฉบับว่า พรหมชาติ) จะได้รั้งตำแหน่ง (กรมการ?) ปรันตปะนคร^๕นั้นหาไม่ได้ ด้วยตำแหน่งเมืองตกมาช้านาน” ที่กล่าวว่าตำแหน่งเมืองตกมาช้านาน^๕ หมายความว่าอย่างไร จะหมายความว่าเมืองร้างไปนานแล้วได้ไหม ร้างไปแต่เมื่อไร มีกล่าวถึงพุทธพยากรณ์เป็นเค้าไว้ในตำนานพระพุทบาทเท่าความถึงกรุงศรีอยุธยา ตอนหนึ่งว่า “.....ถึงดมดีจพระบิดาพระนเรศ กรุงศรีอยุธยาก็ก่เตี้ยแก่เจ้าหงส์ดำคิดดินดำ

- (๑) ที่ว่า เมื่อยังไม่มีอำเภอพระพุทบาทนี้ ถ้าหมายความว่า เมื่อยังไม่พบพระพุทบาทก็จะลำดับเรื่องเข้ากันได้ดี กล่าวคือ แต่ก่อนเรียกว่าเมืองขีดจีน เมื่อพบรอยพระพุทบาทแล้วจึงเรียกว่าเมืองปรันตปะ เพื่อให้เข้ากับตำนานพระพุทบาท โปรดอ่านต่อไป

เมืองจัตวา หรือ เมืองปรัณตะ

ครั้งนั้นคนค้ำระโหฏ์เท่าบาตร ครั้นกรุงศรีอยุธยาเสียแล้ว
พระเจ้าหงสาวดีจึงให้กวาดเอาไพร่บ้านพลเมืองกับพระนเรศ
และสมเด็จพระเจ้าพี่นางนั้นไป บ้านจันทคามและเมือง
สุนาปรัณตะก็ส่งไปแต่ครั้งนั้น ” ข้อความนี้ต้องว่า เมือง
ปรัณตะต้องร้างไปในคราวเสียกรุงศรีอยุธยาครั้งแรก โดย
ถูกพม่ากวาดต้อนประชาชนพลเมืองไปหมดตลอดจนองค์
สมเด็จพระนเรศวรมหาราชและสมเด็จพระพี่นาง ต่อมาเมื่อจะพบรอย
พระพุทธรูปในรัชกาลสมเด็จพระเจ้าทรงธรรม (พ.ศ.
๒๑๖๓ - ๒๑๗๑) นั้นว่า “ พระสงฆ์ (ไทย) ไปไหว้
พระบาทเมืองลังกา จึงมีนาย (หนังสือ) บอกเข้ามาว่า
มีพระพุทธรูปอยู่ ณ กรุงเทพมหานคร อยู่ในเขตจันท-
บรรพต ไปจากปรัณตะนครนั้นหนทางประมาณ ๓๐๐ เด้น ”
ระยะทางที่ว่าประมาณ ๓๐๐ เด้นนี้ ก็ตกราว ๑๒ กิโลเมตร
ถ้ามาตามทางหลวง สาย พระพุทธรูป-บ้านหมอ-ท่าเรือ
ถึงทางแยกเข้าเมืองโบราณที่เรียกว่า บ้านคูเมือง ก็อยู่ใน
ระหว่างกิโลเมตรที่ ๑๑-๑๒ คำนวณระยะทางที่กล่าว
จะตรงกันกับในตำนานพระพุทธรูปและคำให้การขุนโชน
ตามถนนฝรั่งต้องگذรถจะเขี้ยวเข้าไปใกล้คูเมือง ทั้งในคำ
ให้การขุนโชนยังได้พรรณนาถึงเมืองปรัณตะไว้ว่า “ เมือง

หม่มกุ ๒ ชัน มีประตู & ประตู ประตูช่องคน (บางฉบับว่า ประตูช่อง) ๑ ประตูไชย ๑ ประตูน้ำ (บางฉบับว่า ประตูน้ำ) ๑ ประตูผี ๑ มีเจ้าตระกูลข้างเผือกอยู่โคกปราสาทเดาหนึ่ง มีศักระคนโบราณอยู่ศักระหนึ่ง ใหญ่ประมาณ ๘ กำ มีตำแหน่งวัด ๑๕ วัด^(๑) วัดธรรมเดนา ๑ วัดสารภี ๑ วัดสัก ๑ วัดมหาโลก ๑ วัดโคกบ้านหมอ ๑ วัดห้วยตะพาน ๑ วัดเจนนางเพียร ๑ วัดนางผด ๑ วัดเกศ ๑ วัดดัด ๑ วัดชวิต ๑ วัดหลวง ๑ วัดนาค ๑ วัดพระนอน ๑ วัดพน้อย ๑ วัดนันทรี ๑ มีตำแหน่งบ้าน ๒๑ บ้าน^(๒) บ้านตลาดน้อย ๑ บ้านวัดตะพาน (บางฉบับว่า บ้านห้วยตะพาน) ๑ บ้านชนอนด้าช่อง (บางฉบับว่า บ้านชนอนสาช่อง) ๑ บ้านใหญ่ ๑ บ้านโสมค ๑ บ้านน้อย ๑ บ้านเกาะสารภี ๑ บ้านไร่ ๑ บ้านกระมัง (บางฉบับว่า บ้านกระบัง) ๑ บ้านปถาขวัญ (บางฉบับว่า ?) ๑ บ้านญานี ๑ บ้านขมิ้น ๑ บ้านมาบโพ ๑ บ้านขวาง (บางฉบับว่า บ้านขวาง) ๑ บ้านมะกอก ๑ บ้านหมอ (บางฉบับว่า บ้านมอญ) ๑ บ้านหนองจิก (บ้านหนองเจ็ก ?) ๑ บ้านหนองสระแก ๑ บ้านดาว ๑ บ้านตรับ (บ้านคร้ว ?) ๑ ”

(๑) นับตามรายชื่อได้ ๑๖ วัด

(๒) นับตามรายชื่อได้ ๒๐ บ้าน

ประตุและคูเมืองนั้น ท่าน Erik Seidenfaden ได้เคยสำรวจ
เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๗ แล้วพิมพ์ทั้งแผนที่และบันทึกไว้ในวารสาร
ของสยามสมาคม เล่ม ๒๗^(๑) ต่อมาแผนกสำรวจ กอง
โบราณคดี กรมศิลปากร ได้มาสำรวจทำแผนผังไว้ แสดง
ที่ตั้งของประตูและสถานที่ของเมืองโบราณบ้านคูเมืองแห่งนี้
ซึ่งท่านอาจอ่านเทียบเคียงกับที่ระบุไว้ในคำให้การขุนโชน
ตามทักถ่วงมาข้างต้นได้ ส่วนข้อวัดและชื่อบ้านตามที่ระบุไว้
ในคำให้การขุนโชนนั้น หาดายวัดหลายบ้านยังคงมีอยู่
จนบัดนี้

เมืองซีตชิน หรือเมืองปรันตะปะนี้ บางท่านกล่าวว่า
ได้แก่เมืองเสนาราชนคร ในพงศาวดารเหนือ ซึ่งมักกล่าวว่า
พระเจ้าศรีธรรมไตรปิฎก ได้ตั้งโอรสองค์หนึ่ง ชื่อเจ้า
ไกรสรราช ให้มาครองเมืองตะไกว (ลพบุรี) เจ้าไกร
สรราชจึงให้สร้างเมืองขึ้นใหม่ ห่างจากลพบุรี ๕๐๐ เส้น
ประกอบด้วยบ่อนปรการทวารวดี เดิมทีเดียวตั้งชื่อว่า
เมืองเสนาราชนคร เจ้าไกรสรราชพร้อมด้วยมเหสีเสด็จมา

(๑) Notes on Khu Mu'ang, J.S.S. Vol. XXVII, Part I.

เสวยราชย์ในเมืองใหม่^(๑) จากการสำรวจ ปรากฏว่า
จาก “บ้านคูเมือง” ถึงดงบุรี มีระยะห่างกันเท่ากับหกถ้าว
ไว้ในพงศาวดารเหนือ

เหตุใด เมืองนี้จึงเรียกว่า เมืองขีดจีน และเรียก
กันมาแต่เมื่อใด ยังไม่พบหลักฐาน แต่มีคำเก่ากันมาเป็น
นิทานพื้นเมืองว่า เมื่อพระรามเสร็จศึกดงกาแต้ว ได้
พระราชทานความดีความชอบแก่นายทหารผู้ร่วมทำศึกมีชัย
ชนะ คือ พระราชทานเมืองตะไกวให้แก่นุมา และพระราช
ทานเมืองเสนาราชนครให้แก่สุครีพ นุมาสร้างเมืองตะไกว
เสร็จก่อน สุครีพไปเห็นก็เกิดความท้อใจ จึงหยุดสร้าง
เมืองของตัวเองกลางคัน เมืองของสุครีพจึงสร้างไม่เสร็จ
จนบัดนี้ และที่เมืองนี้ได้นามว่าเมืองขีดจีนนั้น คงจะเนื่อง
มาจากเรื่องรามเกียรติ์ เพราะเมืองของสุครีพในเรื่อง
รามเกียรติ์มีชื่อว่าขีดจีน บางทีในท้องถื่นแถบนั้นจะเต็มไปด้วย
นิยายเกี้ยวเหนงให้เป็นเรื่องรามเกียรติ์ แม้ที่เขาขาดใน
บริเวณพระพุทธบาทเอง ก็มีเรื่องเล่าเกี้ยวเหนงด้วยเรื่อง
รามเกียรติ์ เช่นที่ดงทุกรู้กถาไว้ใน “นิราศพระบาท”

(๑) โปรดดูแผนผังแสดงที่ตั้งเมืองขีดจีน หรือเมืองปรันตปะ หรือ
เมืองเสนาราชนคร

เมืองขี้ดิน หรือ เมืองปรีตปะ

“ว่าเดิมรตสกลัฐเจ้าองค์กา ถักสีดาโอบฉายมาทำยรด
หนีพระรามกลัวจะตามมารุกรบ กงกระทบเขากระจายทะลายหมด
สีลาแตกแหลกลองด้วยกรรณ จึงปรากฏตั้งนามมาตามกัน”

(โปรดดู “นิราศพระบาท” หน้า ๔๑)

บริเวณโบราณสถานบ้านคูเมือง หรือเมืองขี้ดิน^๕
วัดตามแนวกำแพงโดยรอบประมาณ ๑,๕๐๐ เมตร แม้จะ
สร้างมานานแล้ว แต่สภาพของคูเมืองยังดีและกว้าง
กำแพงดินแม้จะถูกกัดเซาะมานานแล้ว ก็ยังสูงและใหญ่โต
เดากันว่า มีผู้เคยพบโบราณวัตถุหลายอย่าง แต่ที่จะเป็นพยาน
หลักฐานได้แน่นอนก็คือ รูปทวารบาลและรูปพระโพธิสัตว์
ทำด้วยศิลา (ดูรูป) เดียวนี้นำไปประดิษฐานไว้ในวิหารเล็ก
หลังมณฑปพระพุทธบาท เจ้าน้ำที่เขียนป้ายบอกไว้ว่า “ศาล
พระกาต” ตามทางเดินขึ้นฐานได้ความว่า รูปศิลาเหล่านี้^๕
เป็นศิลปะแบบขอม สมัยพุทธศตวรรษที่ ๑๗-๑๘ วันเดียว
กับพระปรางค์สามยอด ดพบรี วัตถุที่ใช้ทำรูปเหล่านี้ เป็น
หินทรายดีเทา จึงเข้าใจว่า “บ้านคูเมือง” น เดิมพวกขอม
สร้างชนในสมัยที่ครองอำนาจอยู่ในดินแดนส่วนนี้ แล้วต่อมา
คนไทยได้เข้าครอบครอง แต่มาร้างไปเสียเมื่อเสียกรุงศรี
อยุธยาครั้งแรก เมื่อเมืองขี้ดินร้างไปแล้ว ต่อมาเมื่อได้

ค้นพบพระพุทธรูปในรัชกาลสมเด็จพระเจ้าทรงธรรม ได้
 กตปตฺกนชนใหม่ จึงอาจมิได้ตั้งในเมืองเดิม หากแต่
 “ยกเอา (ชื่อและตำแหน่ง) กรมการสำหรับปรัณตะปะ
 นครราชธานีมารักษาพระพุทธรูป” และเมื่อสมเด็จพระ
 พระเจ้าทรงธรรมได้ทรงอุทิศเนื้อที่หนึ่งโยชน์ คือ ๔๐๐ ไร่
 โดยรอบ ถวายเป็นพุทธบูชาแก่พระพุทธรูป จึงกิน
 เนื้อมาถึงเมืองชิตชนนด้วย และเมืองใหม่ที่ตั้งขึ้นได้
 เป็ดยนหรือตั้งชื่อให้เป็นทางราชการว่า “ปรัณตะปะนคร”
 ให้ตั้งตามตำนานพระพุทธรูป แล้วเป็ดยนชื่อบรรดาศักดิ์
 กรมการเดิมคือเดิมให้เข้ากับเรื่องพระพุทธรูปด้วย เช่น
 “ขุนเทพกษัตริย์ เป็นขุนศรีพุทธบาลยกรบัตริ์ ขุนเทพสุภา
 นน เมื่อได้เจ้าพระราชดำเนินขนิมานมัสการพระพุทธรูป
 กับตำรวจใน ๒ คน กำกับกันไปรักษานาคีดาตาด จึงตั้ง
 ว่า ขุนเทพชดิ.....ขุนจำเมืองนน ตั้งเป็น
 ขุนชินบาดชาญราชรักษา” เช่นนี้เป็นต้น แล้วภายหลังอาจ
 ย้ายตัวเมืองไปอยู่ทอน เช่นที่พระพุทธรูปเอง เมืองชิตชน
 เดิมจึงร้างไปอีกเป็นครั้งที่ ๒ แต่เรื่องราวเดิมยังเล่าสืบต่อกัน
 มาด้วยความทรงจำ เช่นคำให้การขุนโสดน เป็นต้น
 จึงให้การระบุชื่อเก่ากับชื่อใหม่สืบต่อกัน

บ่อโศก

แต่ก็มีประโยชน์อยู่บ้างที่เป็นแนวทางให้เราช่วยกัน
หยิบยกมาพิจารณาค้นหาเรื่องราวได้พอสมควร

๔. บ่อโศก

บ่อโศก ตั้งอยู่ริมถนนฝั่งต้องกตัง ของสมเด็จพระเจ้าทรงธรรม ซึ่งอยู่ทางทิศตะวันตกขนานกันไปกับทางหลวงสาย พระพุทธบาท—บ้านหมอ—ท่าเรือ ราวตงกิโลเมตรที่ ๘ ห่างกันประมาณ ๒๐๐ เมตร ณ แอ่งริมบ่อโศกนั้นจะสังเกตเห็นแนวถนนซึ่งเริ่มสร้างชนดัมยสมเด็จพระเจ้าทรงธรรมได้ชัดเจน ทางตะวันตกของถนนเป็นที่ลุ่มแสดงว่าแต่เดิมเป็นหนองน้ำใหญ่ และมีบ่อกรูอิฐแต่ชำรุดอยู่ริมหนอง ๓ บ่อ กับอยู่ห่างแนวถนนออกไปทางตะวันตกอีก ๓ บ่อ และได้ลงมายังมีอีก ๓ บ่อ บ่อทางตะวันตกมีตาน้ำไหลดี ในฤดูแล้งชาวบ้านได้อาศัยน้ำในบ่อนั้น ณ ที่โคกริมแนวถนนมีอิฐหักและกระเบื้องแตกอยู่ทั่วไป แสดงว่าแต่ก่อนเคยมีศาลาที่พัก ซึ่งปรากฏตามพระราชพงศาวดารว่าเมื่อ พ.ศ. ๒๓๗๖ สมเด็จพระเจ้าปราชญ์ททองโปรด “ให้ขุดบ่อริมคันโศก จึงให้ชื่อว่าบ่อโศก” แต่เดิมนั้นไม่มีคันโศกแล้ว มีแต่คันไผ่คันมะขามและคันไม้อื่น เมื่อสุนทรภู่มาพระบาทใน พ.ศ. ๒๓๕๐ ก็กล่าวถึงไว้ว่า

บ่อศาลาเจ้าเนร

“ประจวบจนถึงตำบลบ่อโสก
ถึงจะไม่รู้จักไม่รับรู้
ระยะเดินเดินทางมากกลางป่า
พอได้กึ่งมรภาพนาลัย

ยามวิโยคออกช่อก็กรือหู
แต่เหลือนคุไปทีบ่อยังท้อใจ
สองร้อยห้าสิบเส้นถึงสระใหญ่
ที่รีบไสข่างเดินโดยลำพอง”

(ไปรดคุ “นิราศพระบาท” หน้า ๒๖)

๕. บ่อศาลาเจ้าเนร

บ่อประจำศาลาเจ้าเนร ตั้งอยู่ในที่ลุ่ม ทางตะวันตก
ใกล้โคกที่ถนนสมเด็จพระเจ้าทรงธรรมตัดผ่านไป ห่างราว
๒๕๐ เมตร จากทางหลวงสาย พระพุทธบาท — บ้านหมอ
— ท่าเรือ ราวตรงกิโลเมตรที่ ๗ เมื่อเสนาบดีรับพระราช
โองการสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง ยกช้างและไพร่ขนมา
ตกแต่งพระค้ำหนัก ทำศาลาและขุดบ่อตามระยะทางไป
พระพุทธบาทนั้น ได้ “ขึ้นไปขุดบ่อทำศาลาถางทาง พอ
พระสงฆ์แล่นตามเนรเดินขึ้นไป เห็นทำศาลาอยู่ เจ้าตามเนร
จึงว่า ศาลาทั้ง ๕ ห้อง คนเดียวดัก ๒ ห้องก่อเป็นฝากรง
ให้ดี คนจะได้อาศัยนอน ถ้าไม่มีฝาเดี่ยวจะกินเดี่ยว ข้าง
ทั้งปวงฟังเจ้าตามเนรว่า เห็นชอบก็ทำตาม ครั้นทำแล้ว จึง
ให้นามชื่อว่า ศาลาเจ้าเนร” บ่อน้ำกลมกรูอิฐถือปูนมี
ขอบยังอยู่ค่อนข้างดี ซึ่งชาวบ้านอาศัยใช้น้ำในบ่อได้ตลอด

ฤดูแล้ง แต่ค่าทานันธุ์ญต์ตายไปแล้ว คงเห็นแต่เศษอิฐและ
กระเบื้องหลังคาชนิดกระเบื้องกาบูกัม เกิดอนกตาดอยบน
เนินแถวนี้ ดันทรภู์พรรณนาถึงค่าตาเจ้าเงรไว้ในนิราศ
พระบาทเหมือนกัน และพูดถึงแถวนี้ว่าเป็นป่ามดเคี้ยว
(หน้า ๒๔-๒๕)

แต่ตอนนั้นทรภู์ดำดับสถานทีผิด ก่อวคือ พูดถึง
หนองคนที่ก่อนค่าตาเจ้าเงร บางทีนิราศพระบาทจะมาแต่ง
ขึ้นภายหลังเมื่อดันทรภู์กลับจากพระบาทคราวนั้นหลายวัน
แล้ว ระยะทางที่จามาจึงดับสันคตาดเคลื่อนไป

๖. หนองคนที

มาตามทางหลวงซ้าย พระพุทธบาท — บ้านหมอ —
ท่าเรือ ถึงระหว่างกิโลเมตรที่ ๕-๖ เข้าเขตอำเภอ
พระพุทธบาท มีตาดริมทางหลวงและมีทางแยกเข้าด้าน
ซ้ายมือตรงไปวัดหนองคนที่ปัจจุบัน ณ ที่ใด ๆ นี้ จะเห็น
หนองน้ำใหญ่ และถนนลัดเลี้ยวพระเจ้าทรงธรรมเดียบหนอง
ไปทางตะวันตก แต่เดิมคงเป็นหนองไม่มีชื่อ พระราช
พงศาวดารกล่าวถึงเมื่อในรัชกาลสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง

ศาลเจ้าพ่อเขาคอก

ว่า “แต่ที่ตำบลหนองคนทนนมมาอยู่แล้ว ก็ทำศาลาไว้สำหรับอาศัย และไพร่ซึ่งทำศาลาตั้งไปตักน้ำกิน ได้คนที่ไปหนึ่ง จึงให้ชื่อหนองคนที่” ในบริเวณหนองคนที่มัสระเก่าชำรุด แต่ปากสระบางตอนยังพอเห็นอิฐถือปูนเป็นขอบสระ คงจะทำกันขึ้นในรัชกาลหลัง ๆ มา แต่ศาลานั้นไม่เหลือแล้ว เมื่อต้นทรวงู่นผ่านไป กล่าวคำหิว่าหนองคนที่มัสระเก่าและรอยเท้าช้าง หน้าในหนองก็ดำ (ดู-นิราศพระบาท หน้า ๒๗)

๓. ศาลเจ้าพ่อเขาคอก

ศาลเจ้าพ่อเขาคอก ตั้งอยู่เชิงเขาคอก ด้านตะวันออกของทางหลวงสาย พระพุทธบาท — บ้านหมอ — ท่าเรือ รวากิโลเมตรที่ ๒ ตัวศาลก่ออิฐถือปูนเป็นผนังทึบครอบก้นหินเชิงเขา ภายในศาลมีเทวรูปองค์เดิมขนาดย่อมประดิษฐานอยู่ติดผนังด้านหลัง ส่วนเทวรูปองค์ใหญ่ตั้งอยู่ถัดออกมาหน้าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดให้สร้างขึ้นในรัชกาลที่ ๔ มีประกาศและคำจารึกฐานเทวรูปเขาคอก ดังนี้

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้เสด็จ
พระราชดำเนินมาประพาสถึงที่นี่ เสด็จประทับทอด
พระเนตรศาลเทพยนี้ แล้วจึงมีพระบรมราชโองการให้
อัญเชิญเทพยดาอำนวยการก่อสร้างศาลก่อนหนึ่งในเขานี้ ลงไป
กรุงเทพพระมหานคร แล้วมีพระบรมราชโองการดำรัสให้
ช่างสร้างขึ้นเป็นรูปเทพยดาอย่างเทวรูปโบราณ เมื่อสำเร็จ
แล้วได้ทรงเฉลิมด้วยจุณจันทร์สุคันธชาติแลพระราชทาน
เทพยบูชาสักการ แล้วทรงพระอริยฐานอัญเชิญเทพยดา
ซึ่งสถิตในที่เขาคอก อันเป็นที่นับถือแก่คนเป็นอันมาก จง
สิงสู่อยู่ในเทวรูปนี้แล้ว ให้เป็นที่คุ้มเกรงรักษาป้องกัน
ภยันตราย ให้ผลเป็นความสุขสบายแก่ผู้ที่ซื้อตรงคงต่อ
ปฏิญญาในน้ำพระพิพัฒน์สัตยา ให้ลงโทษเทพยทัณฑ์เจ้า
แก่ผู้ที่ไม่ซื้อตรงคงต่อปฏิญญาในน้ำพระพิพัฒน์สัตยา ซึ่ง
บรรดาคนเป็นอันมากได้รับพระราชทานแต่พระเจ้าแผ่นดิน

คำประกาศจารึกในแผ่นศิลาที่แท่นเทวรูป

ข้าพระพุทธเจ้า กัมเกล้าอัญชลี ตีรรัตนปณามน้อม พร้อม
ด้วยเบญจางคประดิษฐ์ กายวิจิตรคำนับ รับพระบรมราชโองการ
ขอล่าวสารโสดกแถลง แสดงในที่สันนิบาต ประกาศท่ามกลางสงฆ์
แต่เทพยดำรงทุกแห่ง ท้าวตำแหน่งราชพิमान แลเทวสถานทุกตำบล
จงมีกมลสมโมท บัดนี้โปรดให้ประกาศ เชิญมาสันนิบาตฟัง ยัง
พระราชพิธีสถาน มานहुทิพดาทิพ เห็นเหตุลับเหตุลับ จงสดับคำ

ศาลเจ้าพ่อเขาคอก

ประกาศ ว่าพระบาทสมเด็จพระเจ้า จอมเกล้าเกิดเกษ เสด็จ
เถลิงนิเวศน์ถวัลยราช สมเด็จพระบรมนารถบุดี มีพระบรมราชโองการ
มารพระบัตหุรสุรสิงหนาทดำรง ให้พระยาเพชรรัตนขึ้นไป ถึงเนิน
ไศลเขาคอก ยกชื่อไว้แต่โบราณ เป็นสถานเทพยให้ ได้บวงสรวงขอ
ก่อนศิลา แล้วนำมาถวายได้ ให้สำเร็จพระราชประสงค์ แล้วทรง
ดำรงให้ ให้ช่างชาญจำหลัก เทวรูปลักษณะสมสถาน แล้วตั้งกาลสมโภช
นฤมัยศรียคนครี มโหรีปี่พาทย์ สุนทรชาติทรงเจิม เฉลิมแล้วทรง
อธิษฐาน ตามการพระราชประสงค์ ตรัสให้แก่องค์เทวรูปไป ส่งถึง
ในที่เคยเนา แหล่งขุนเขาเทวสถาน กาลนี้ได้อาราธนา พระราชาคณะ
สงฆ์ ผู้ทรงศีลคุณทั้งหลาย มาถวายพระพุทธรูป เป็นไชยมงคล
ศรีสวัสดิ์ พิพัฒน์สถาพร เชิญเทพยมเหศวรศักดิ์สิทธิ์ ที่สถิตย์ใน
บรรพต บ่อมปรากฏสืบมา แต่ศรีอยุธยาโบราณ ครั้งกาลสมเด็จพระนรินทร์
พระเจ้าแผ่นดินทรงธรรม อันได้ปฏิสังขรณ์ บวรพุทธบาทเป็นเดิม
เฉลิมพระนครสืบมา ขอเทพยดาองค์นั้น เชิญขึ้นเข้าสิงสู่ อยู่ในเทวรูป
ศิลา เป็นที่บูชาสืบไป ในกาลภายภาคหน้า ให้เป็นสง่าประชมชน
เดินหนมนามัสการ เจริญฐานพุทธบาท บัดนี้รับพระราชทาน เครื่อง
สักการพลีกรรม อันพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า เจ้าพิภพพระราชทาน
ให้ ได้เสพลีสุขสำราญ ยิ่งกว่ากาลก่อนมา จงเทพยรักษาในพระบาท
บรมนารถนุเบนทร์ สมเด็จพระปรเมนทรมหามงกุฎ สุธรรम्मติ
เทพยพงษ์ วงษาศิครกระษัตริย์ วรชาติยราชนิกโรดม จาตุรันตบรม
มหาจักรพรรดิราชสังกาศ บรมธรรมิกมหาราชาธิราช บรมนารถบพิตร
พระจอมเกล้า เจ้าจอมสยาม ให้มีความเจริญใหญ่ยิ่ง เป็นมิ่งมหามงคล
สืบพระชนม์เรืองพระยศ ปรากฏเป็นศุภผล สกตศัตรูโทษข แลใน
พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า พระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว เกษมสุขทั่วถ้วนไป
ในพระราชวงษานวงศ์ สूरียพงษ์เจ้าเหล่า ข้าทูลลอองธุลีพระบาท แล
ราชปรีพารทั้งปวง กระทรงวงฝ้ายหน้าฝ้ายใน ที่มีใจสวามิภักดิ์ รักษา
สัตยานุสัตย์ ต่อน้ำพระพิพัฒน์สัตยา เทพยดาจงอภิบาล รับสักการ
บวงสรวง ไภยทั้งปวงช่วยบ้อง อย่าให้ต้องอันตราย มลายทุกข์ชุก

ศาลเจ้าพ่อเขาตก

เชิญไว้ ให้ทำโทษผู้ทรยศ คัดคัดต่อน้ำพระพิพัฒน์ จนถึงพิบัติอันตราย
มลายลาญสังหารชีวิต ด้วยเทวฤทธิ์เทพยทัณฑ์ อันพิภกให้จงได้
แลขอให้พระเกียรติยศ จงปรากฏทั่วไป ในทิศานุทิศ ขอเทวฤทธิ์
บันดาล วัสดุทอถรรพคุณ ทวีนิคมอาณาเขต เกษมเกษตรไพศาล
ธัญญาหารบริบูรณ์ มุลมั่งคั่งนิคม สรรพอุดมทั่วประเทศ เทพยช
พระเดชเจ้าหล้า คุณพระยศอยู่ชั่วฟ้า ออย่าให้ เสื่อมเทอญ ฯ

ศาลเจ้าพ่อเขาตก^๕ ต่อมาในรัชกาลที่ ๕ เทวรูปถูก
ไฟไหม้ จึงหล่อ^๕ขึ้นใหม่ เจ้าพ่อเขาตก^๕ เป็นที่เคารพ
นับถือของประชาชน เชื่อกันว่าอำนาจศักดิ์สิทธิ์มาแต่
โบราณ และกล่าวกันว่า เจ้าพ่อเขาตกเป็นเพื่อนกับเจ้าพ่อ
หอกทอง ปัจจุบันเกิดมีศาลเจ้าพ่อเขาตก^๕ขึ้นใน^๕ที่^๕อื่น^๕อีก
แต่เจ้าพ่อเขาตกเดิมอยู่^๕ที่^๕นั้น เมื่อสุนทรภู่ผ่านมาในปี พ.ศ.
๒๓๕๐ ก็แวะสักการะเจ้าพ่อ กล่าวไว้ในนิราศพระบาท (หน้า
๒๕) ว่า

“พี่แวะเข้าเขตกคอยนำเสด็จ ดูเทเวศร์อารักขันรังสรรค์
เอาเทียนจุบุชาแก่เทวี ให้บ้องกันอันตรายในราวไพร ”

ถนนฝรั่งต้องถือง ของดมเด็จพระเจ้าทรงธรรม พุ่
ตรงมาผ่านข้ามเส้นทางหลวงสายพระพุทธบาท—บ้านหมอ—
ท่าเรือ ตรงทางแยกไปเขา^๕เดี่ยว แล้ว^๕พู่^๕ผ่าน^๕มา^๕ทาง^๕ตะวันออก
เฉียดหน้าศาลเจ้าพ่อเขาตก ตรงไปข้างสระยอ

๘. สระขอและโบราณสถานพระตำหนักสระขอ

สระขอและโบราณสถานพระตำหนักสระขอ ตั้งอยู่
ด้านตะวันออกของทางหลวงสาย พระพุทธบาท—บ้านหมอ
—ท่าเรือ ตรงกิโลเมตรที่ ๓ ห่างจากถนนประมาณ ๓๐๐
กว่าเมตร สระขอตั้งอยู่ทิศเหนือพระตำหนัก ดังเกิดค
แต่เดิมจะเป็นสระตึกและขังน้ำอยู่ได้ตลอดฤดูแล้ง แต่เดี๋ยวนี้
ดินเลนเต็มมากแล้ว ถ้าได้ทำการลอกตึ้นสักครั้ง จะเป็น
สระขังน้ำที่ใช้ประโยชน์ได้ต่อไป ส่วนพระตำหนักสระขอ
นั้น ตั้งอยู่ใต้สระขอ ปัจจุบันยังมีรากฐานก่อด้วยหินถือปูน
อยู่บนโคกกลางท้องนา พระตำหนักนี้ เรียกไว้ใน “คำให้การ
ขุนหลวง” ว่าเป็น “ตำหนัก (พระ) นารายณ์เป็นเจ้า
ท้ายสระขอ” เชื่อกันว่า สมเด็จพระนารายณ์ มหาราช
โปรดให้สร้างขึ้นเป็นที่ประทับในรัชสมัยของพระองค์ นิราศ
พระบาทของสุนทรภู่ก็กล่าวถึงสระขอไว้ ในหน้า ๒๙-๓๐

๙. สระสามเส้น สระกลาง และสระสี่ชมพู

สระ ๓ ลูกนี้ ตั้งเรียงกันจากเหนือมาใต้ อยู่ปาก
ตะวันออกของถนนสาย พระพุทธบาท—บ้านหมอ—ท่าเรือ
ด้านใต้ของท้ายพิภุค ปัจจุบันมีบ้านเรือนของราษฎรปลูกกัน

อยู่ระหว่างถนนกับสระ สระดูกลมเห็นอ เรียกกันว่า สระดัดชมพู
รูป & เหลี่ยมรี สระดูกลมกางเป็นรูป & เหลี่ยม ตั้งอยู่กลาง
ระหว่างสระดัดชมพูกับสระด้ามเต็น ส่วนสระด้ามเต็นยาวมาก
อยู่ทิศใต้ แต่ก่อนอาจยาวด้ามเต็นตามชื่อที่เรียกกัน คงเป็น
สระที่ขุดไว้สำหรับขังน้ำใช้ในบริเวณพระพุทธรบาท ใน
รัชกาลที่ ๕ กรมหมื่นมเหศวรศิววิลาส (ต้นสกุล นพวงศ์)
ได้ทรงบูรณะสระด้ามเต็นไว้ครั้งหนึ่ง ปัจจุบันสระ ๓ ลูก
ต้นเขิน หน้าแดงหน้าแห้ง และสระด้ามเต็นนั้น เมื่อขุดดินถัก
ลงไปถึงกันสระจะพบพินทุด้วยแผ่นอิฐ เข้าใจว่าท้องสระคง
จะปูด้วยอิฐตลอด

๑๐. พระราชนิเวศน์ธารเกษม

พระราชนิเวศน์ธารเกษม ตั้งอยู่ริมฝั่งตะวันออกตรง
โค้งธารทองแดง ด้านเหนือถนนพหลโยธิน ห่างถนนประมาณ
๒๐๐ เมตร ปัจจุบันเหลือแต่ซากเป็นโบราณสถาน ก่อ
ด้วยหินและปูน ถ้าขารมน้ำไหลอยู่ตลอดปี เมื่อรัฐบาล
ให้สร้างบ้านพักพระมเหศวรและมเหศวรกำแพงล้อมรอบ ได้ล้อมเอา
ซากพระตำหนักธารเกษมไว้ภายในบริเวณด้วย พระราช
นิเวศน์แห่งนี้ มีประวัติกล่าวไว้ในพระราชพงศาวดารว่า จุล

ศักราช ๒๔๕๕ (พ.ศ. ๒๔๗๖) เดือน ๑๒ สมเด็จพระเจ้า
 ปรเมนทรมหาอานันทมหิดล “ทรงพระกรุณาฯ” ว่า พันเทศกาดเกี้ยวเข้า
 แล้วจะเสด็จไปนมัสการพระพุทธบาท ให้ยกช่างไปตกแต่ง
 พระตำหนักใต้ธารทองแดง แลให้ไขนํ้ามาแต่ธารทองแดง
 ให้ส่นุกสนาน.....เสนาบดีรับพระราชโองการแล้วก็ยกช่าง
 แลไพร่ขึ้นไป.....แต่ช่างกองใหญ่ยกขึ้นไปทำพระตำหนัก
 ริมตำธาร ท้ายธารทองแดง คิดทอดท่อน้ำเปิดบ่อกว้างให้ไหลเชียว
 มาแต่ธารทองแดง อันพระราชนิเวศน์ซึ่งทำนั้น (อยู่) ในดง
 พฤษชาติริมเนินเขาดินเป็นที่ตำราญราชหยุดยั้งบันชรศตริ-
 ศ์วรกษัตริย์สัตว์รพแผ่นดินส่นุก แล้วคิดผ่อนทางชลชดาให้ไหล
 ลงมายังห้วยศิลาตาด จึงให้นามชื่อ พระราชนิเวศน์
 ธารเกษม” ตำธารตอนนั้นจึงมีนามว่า ธารเกษม ไปตาม
 นามพระราชนิเวศน์ ครั้นถึงเดือน ๔ ขึ้น ๒ ค่ำ ก็เสด็จ
 พระราชดำเนินขึ้นมาพระพุทธบาท กล่าวไว้ในพระราชพง-
 ศาวดารว่า พระราชนิเวศน์ธารเกษม อยู่ห่างพระพุทธบาท
 ๕๐ เส้น สมเด็จพระนารายณ์ มหาราช สมเด็จพระเพทราชา
 และสมเด็จพระเจ้าเสือ ก็เคยเสด็จมาประทับ ณ พระราช
 นิเวศน์แห่งนี้ แต่มิได้กล่าวถึงพระมหากษัตริย์ในรัชกาลต่อ

กำหนดการ
วรรณคดีสัญจร
สู่พระพุทธบาท จังหวัดสระบุรี

กรมศิลปากรจัดนำเที่ยวไปตามวรรณคดี โดยรถยนต์

ในวันเสาร์ที่ ๒๑ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๕๐๓

เวลาเช้าผู้ร่วมวรรณคดีสัญจรพร้อมกันที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติพระนคร
กรมศิลปากรแจกหนังสือวรรณคดีและแผนที่

เกี่ยวกับพระพุทธบาท

เฉพาะแก่ผู้ขอบัตรวรรณคดีสัญจรเท่านั้น

เวลา ๖.๐๐ น. รถยนต์ออกจากพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ กรุงเทพฯ ผ่านอนุสาวรีย์ชัยสมรภูมิ ไปตามถนนพหลโยธิน

เวลา ๘.๐๐ น. ถึงระหว่างหลักกิโลเมตร ๑๑๔ - ๑๑๕
เลี้ยวซ้ายเข้าถนนพัฒนาพงศ์ ตรงไป

โรงทำปูนซีเมนต์ท่าด่าน ชำม๊ะพาน
 ขดประทาน ๓๒ ^๕เดี่ยวขวาเดียบไปตาม
 คันคลองขดประทาน ^๕ถึงเชิงสะพาน
 ขดประทาน ๓๓ ^๕เดี่ยวซ้ายลงไปตาม
 ถนนสายพระพุทธบาท — บ้านหมอ —
 ท่าเรือ

เวลา ๘.๓๐ น. ชำม๊ะพานข้าง ค่ายบางโหนด อำเภอ
 บ้านหมอ ^๕เดี่ยวขวาเชิงสะพาน เข้า
 วัดสุนทรเทพนุ่ (วัดสะพานข้าง)

เวลา ๘.๔๐ น. รับประทานอาหารเข้า ณ วัดสุนทรเทพ
 นุ่ ^๕ร่วมกับคณะกรรมการอำเภอ
 บ้านหมอ อธิบดีกรมศึกษาธิการ
 วัดอุปประสงค์ในการจัดวรรณคดีัญจร

เวลา ๘.๐๐ น. ไปชมบ่อบางโหนด ^๕ซึ่งสร้างขนตาม
 ระยะเวลาไปพระพุทธบาท ^๕ตั้งแต่สมัย
 กรุงศรีอยุธยา ^๕แล้วเดินทางขนเหนือ
 ไปตามถนนสายพระพุทธบาท-บ้านหมอ
 —ท่าเรือ

เวลา ๘.๒๐ น. แวะชมโบราณสถานเมืองขุขันธ์
เมืองปรีณคปะ (มีบรรยาย)

เวลา ๘.๔๐ น. แวะชมบ่อโคลก และแนวทางฝรั่งต้อง
กตัง ตมัยตมเด็จพระเจ้าทรงธรรม

เวลา ๑๐.๐๐ น. แวะชมบ่อศาลาเจ้าเนรในท้องที่อำเภอ
บ้านหมอ

เวลา ๑๐.๒๐ น. แวะชมหนองคนที่ ในท้องที่อำเภอ
พระพุทบาท

เวลา ๑๐.๔๐ น. ชมศาลเจ้าพ่อเขาคก

เวลา ๑๑.๐๐ น. แวะชมสระยอ และโบราณสถานพระ
ตำหนักสระยอ ของสมเด็จพระ
พระนารายณ์ มหาราช

เวลา ๑๑.๓๐ น. ชมสระตมเดิน สระกลาง และสระ
ดัดชมพ

เวลา ๑๒.๐๐ น. พักรับประทานอาหารกลางวัน ร่วมกับ
คณะกรรมการจังหวัดสระบุรี กรมการ
อำเภอพระพุทบาท และผู้ปกครอง
นิคมสร้างตนเองสระบุรี ณ บ้านพัก

สระบุรี อำเภอพระพุทธบาท (มี
บรรยายและชมโบราณสถาน พระราช
นิเวศน์ธารเกษม)

เวลา ๑๓.๓๐ น. นมัสการพระพุทธบาท ฟังอ่านทำนอง
บุญโนวาทคำฉันท์ และชมโบราณ
วัตถุสถานในบริเวณพระพุทธบาท ชม
ถ้ำและบ่อน้ำต่าง ๆ

เวลา ๑๕.๐๐ น. ชมทิวทัศน์ธารทองแดง ถ้ำยมดัด
พระเจ้าปราสาททอง

เวลา ๑๖.๐๐ น. ชมธารไค้ก ในวรรณกรรมดัดชื่อ
ของเจ้าฟ้าธรรมธิเบศ และรับประทาน
น้ำชา ณ บริเวณธารไค้ก

เวลา ๑๗.๐๐ น. เดินทางกลับกรุงเทพฯ ฯ ตามถนนพหล
โยธิน

หมายเหตุ กำหนดการนี้เป็นเวลาโดยประมาณ อาจเร็วหรือช้าไปบ้าง.

มาแต่เดิมมาประทับที่พระราชนิเวศน์ธารเกษม เช่น ดมเด็จพระเจ้าบรมโกศ ก็ว่าแต่เดิมประทับที่พระตำหนักท้ายพิรุณบางที่พระราชนิเวศน์ธารเกษมจะทรุดโทรมและหักพังร้างมาแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยาแล้ว

๑๑. พระพุทธบาทและโบราณวัตถุสถานในบริเวณ

พระพุทธบาทเป็นปูชนียวัตถุอย่างหนึ่ง ที่พุทธศาสนิกชนนับถือกันมาแต่โบราณ ถึงกับเชื่อและมีตำนานว่า พระพุทธเจ้าได้ลงมาทรงเหยียบรอยพระพุทธบาทไว้ที่นั่นบ้างที่นั่นบ้าง เช่นที่ถ้ำดาวเป็นตำนานว่า พระพุทธเจ้าได้เสด็จไปถึงกาทวูป และทรงประทับรอยพระพุทธบาทไว้บนศิลาที่ยอดเขาตุ่มนกกู จึงปรากฏว่า พระพุทธบาทบนเขาตุ่มนกกูเป็นปูชนียสถานที่สำคัญแห่งหนึ่ง สามารถดึงดูดศาสนชนผู้มีความเลื่อมใสศรัทธา ที่อยู่ห่างไกล พากันไปนมัสการ แม้พุทธศาสนิกชนชาวไทย ก็ปรากฏว่าเคยออกสู่หะพากันไปนมัสการแต่โบราณกาล นอกจากจะเลื่อมใสศรัทธาพากันไปนมัสการถึงในถ้ำกาทวูปแล้ว พุทธศาสนิกชนผู้ศรัทธายังพยายามสร้างจำลองพระพุทธบาทขึ้นเป็นที่สักการบูชาในที่อื่นนั้น ๆ ด้วย เช่น ในสมัยสุโขทัย พระมหาธรรมราชา

ที่ ๑ (พระยาภิไทย) ทรงเลื่อมใสร่ายพระพุทธบาทที่เขา
ดຸ່มนกฏในดงกาทวิปมาก ถึงกับเอาแบบอย่างมาสร้างชน
ประดิษฐานไว้บนเขาใหญ่ที่สุโขทัย เมื่อ พ.ศ. ๑๙๐๓ และ
แปลงชื่อเขาตูกนั้นตามชื่อเขาในดงกาไปด้วย เช่นที่กล่าว
ไว้ในศิลาจารึก (หลักที่ ๔) ว่า “ เขาอันชื่อดຸ່มนกฏ
บรรพต.....เรียกชื่อตงอัน เพื่อไปพิมพ์เอารอยคั่นพระพุทธ
เจ้าอันเหยียบเหนือจอมเขาดຸ່มนกฏบรรพต.....ในดงกาทวิป
พูน มาประดิษฐานไว้เหนือจอมเขาน.....” พระมหาธรรม
ราชาที่ ๑ คงจะได้ทรงสักการบูชาเป็นอันมาก อ้างไว้ใน
ศิลาจารึกว่า ประชาชนในท้องถิ่นต่าง ๆ ตมยนั้นพากันไป
นมัสการเป็นประจำเทศกาล และทรงบอกอานิสต์ไว้ใน
จารึกนั้นว่า “ ผู้ใดชนนบรอยฝ่าคั่นพระพุทธเจ้าเรา ถึงเหนือ
จอมเขาดຸ່มนกฏบรรพตด้วยใจอันศรัทธา อันว่าตมบัติ
ทั้งตมอัน^(๑).....จักได้แต่บ่ออย่าเคย ” รอยพระพุทธบาท
บนเขาดຸ່มนกฏนี้ ต่อมาพระโบราณวัตถุจารย์นำลงมา
ประดิษฐานไว้ในมณฑป ที่วัดตระพังทอง ตำบลเมืองเก่า

(๑) สมบัติทั้ง ๓ คือ มนุษยสมบัติ สวรรคสมบัติ และนิพพาน
สมบัติ

อำเภอเมือง จังหวัดสุโขทัย ปัจจุบันชาวบ้านเรียกภูเขา
ที่เคยประดิษฐานรอยพระพุทธบาทนั้นว่า เขาพระบาทใหญ่
เพราะยังมีเขาพระบาทน้อย อยู่ทางตะวันตกของเมืองสุโขทัย
เก่า เป็นที่ประดิษฐานรอยพระบาททำด้วยหินชนวนอยู่อีก
แห่งหนึ่ง

การนับถอยรอยพระพุทธบาท ในประเทศไทยแต่ก่อน
มา คงจะแพร่หลายอยู่มาก พุทธศาสนิกชนที่เลื่อมใสศรัทธา
ต่างพยายามจำลองเป็นรอยพระบาท และบางแห่งก็แกะหรือ
สลักเป็นงจักรและลายลักษณะ เช่นที่เรียกว่ามังกด ๓๐๘
ตามทพวรรณไว้ในพระคัมภีร์ลงในรอยนั้นด้วย แต่บางแห่ง
ก็มีแต่พอดังเขป บางแห่งก็ทำเป็น ๒ รอย เช่น ที่วัดพระยืน
ใกล้วัดพระแท่นศิลาอาสน์ ในจังหวัดอุตรดิตถ์ บางแห่งก็
ทำเป็น ๔ รอย เหลื่อมซ้อนอยู่ในที่เดียวกัน เรียกว่าพระบาท
๔ รอย เช่นในจังหวัดภาคเหนือ สมมติว่าเป็นรอยพระบาท
ของพระพุทธเจ้าทวงแฉวง & พระองค์ คือ พระพุทธกุกกุ
สันธะ พระพุทธโกนาคมน์ พระพุทธกัถ์สัพ และพระพุทธ-
โคตมะ บางแห่งก็ทำเป็นพระบาทตะแคง เช่นที่วัดพนมวัน
อำเภอเมือง จังหวัดนครราชสีมา และยังมีในที่อื่นอีกเป็น

อันมาก รอยพระบาทเช่นที่กดถ้าวมานี้ ต่างสร้างกันขึ้นเป็น
ที่สักการบูชา อุทิศต่อพระพุทธเจ้า อย่างที่เรียกว่า อุทเทสิก-
เจดีย์ ด้วยความเลื่อมใสศรัทธา

แม้จะมี “พระบาทจำลอง” ขึ้นสำหรับกราบไหว้บูชา
กันในบ้านเมืองเราแล้วก็ตาม แต่ก็น่าจะยังไม่จุใจหรือไม่
พอแก่ความเลื่อมใสศรัทธา จึงปรากฏเป็นตำนานมาว่า
พุทธศาสนิกชนชาวไทยบางพวก มีศรัทธาแก่กล้าพากันไป
นมัสการพระพุทธบาท ถึงยอดเขาสุ่มนกยูงในดงกาเหือง ๆ
ตลอดเวลายศศตวรรษ จนปรากฏในพระราชพงศาวดาร
และคำให้การขุนโชน เรื่องพระพุทธบาท (ในประชุม
พงศาวดารภาคที่ ๗) ว่าในรัชกาลสมเด็จพระเจ้าทรงธรรม
(พ.ศ. ๒๑๖๓—๒๑๗๑) พระภิกษุสงฆ์ (ไทย) พากัน
ไปนมัสการพระพุทธบาท ณ เขาสุ่มนกยูง และได้ทราบจาก
ทางดงกาว่า “ถ้าพระบาทมีอยู่ ณ กรุงศรีอยุธยา อยู่บน
ยอดเขาสุ่มวรรณบรรพต^(๑) ข้างทิศอุดร สถิตเหนือกรุงศรี-

(๑) คำให้การขุนโชน เรื่องพระพุทธบาท ในประชุมพงศาวดาร
ภาคที่ ๗ เรียกว่า เขาฉกัพนัธบรรพต เขาลูกนี้จึงเรียกกันเป็น
๒ ชื่อ เรียกสุวรรณบรรพต ตามชื่อภูเขา เรียกฉกัพนัธ ตามชื่อ
พระฤๅษี หรือนายพราน ซึ่งใน “บุณโฆวาทคำฉันท์” และใน
“คำให้การชาวกรุงเก่า” ว่าแก่อาศัยอยู่ที่เขานี้

อยุธยา” ครั้นพระดังซึกดับเข้ามาจากดงกา ได้กราบทูล
 สมเด็จพระเจ้าทรงธรรมทรงทราบ จึงโปรดให้มัตราตั้ง
 หัวเมืองให้เที่ยวตรวจค้นดูตามภูเข เจ้าเมืองสระบุรีได้
 ความจากพรานบุญว่า “มีคิตาเป็นดินถอดคิติดอยู่ มีน้ำขัง
 อยู่ในรอยแตกพอเอนนกินได้ ครั้นนายพรานยิงเอนถูกเข้า
 ดำบาก เอนนกิ่งงไปถั่งผ้าพระบาท ได้กินน้ำในรอยก
 หายดีไป นายพรานนั้นเห็นประหลาดอยู่ เข้าไปดูเห็นคิตา
 ถอดคิติดมีน้ำขังอยู่ นายพรานจึงตกน่านนมากิน นายพราน
 เป็นเกดถอนถากถากหายหมด จึงวิตกน้ำเสียให้แห้งแฉะจึงเห็น
 พระ(ลาย)ลักษณะสำคัญว่าเป็นรอยคนโบราณ” เจ้าเมือง
 สระบุรีจึงบอกเข้ามายังกรุงศรีอยุธยา เมื่อ พ.ศ. ๒๓๖๗^(๑)
 สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงดีพระทัย เสด็จไปทอดพระเนตร
 “พรานบุญเป็นมัลลคุเทศก์นำถัดคิตาไปถั่งเชิงเขา สมเด็จพระ
 เจ้าอยู่หัวครั้นทอดพระเนตรเห็นแท้เป็นรอยพระพุทธบาท
 มีลายลักษณะงจักร ประกอบด้วยมหามงคล ๓๐๘ ประการ
 สมด้วยพระบาท แลต้องกับเมืองดงกาบอกเข้าว่า กรุง
 ศรีอยุธยา มีรอยพระพุทธบาทอยู่เห็นยอดเขาสุวรรณบรรพต

(๑) ถึงบัดนี้ได้ ๓๓๖ ปี

ก็ทรงพระโสมนัสปรีดาปราโมทย์ ถวายทศนักษีเห็นอุทุมมาศ-
คีโรคมด้วยเบญจางคประดิษฐ์เป็นหลายครา กระทำ
สักการบูชาด้วยรูปเทียนคันธธูปจะนับมิได้ ทั้งท้าวพระยา
เสนาบดี ภาวะราชนิกปราชญ์บัณฑิตยชาติทั้งหลาย ก็ถวาย
วันทนประณคน้อมเกล้าด้วยเบญจางคประดิษฐ์ ต่างคนมี
จิตโสมนัสปราโมทย์ยิ่งนัก กระทำสักการบูชา ส้มเต๋จ
พระเจ้าอยู่หัวอุทิศถวายวนาสน์ที่เป็นบริเวณออกไปโยชน์
หนึ่งโดยรอบ แล้วทรงพระกรุณาตรัสสั่งให้ช่างจัดการ
สถาปนาเป็นมรรฐปถรวมพระบรมพุทธบาท แด่สร้างพระ
อุโบสถพระวิหารการเปรียญ ตึกกวางกุฎีสงฆ์เป็นเฮนกุ
ประการ แล้วให้ฝรั่งต้องก่อสร้างคดทางสถลมารคกว้างสิบวา
ตรงตลอดถึงท่าเรือ^(๑) ให้แผ้วถางทุบปราบให้ราบรื่นเป็น
ถนนหลวงเสร็จ ส้มเต๋จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จกลับท่าเรือ ทรง
พระกรุณาตั้งให้ตั้ง พระราชนิเวศน์ตำหนักฟากตะวันออก
ให้ชื่อพระตำหนักท่าเจ้าสนุก.....ทรงพระกรุณาเร่งรัดให้
ช่างสร้างมรรฐปถรวมพระพุทธบาทและอาวาสบริเวณทั้งปวงสืบ
ตั้งสำเร็จ ส้มเต๋จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จขึ้นไปทำการฉลอง มังน

(๑) ดู-อธิบายหมายเลข ๑ และ ดู-เส้นทางฝรั่งก่อสร้างในแผนที่

มหารัชมังโกชเจตวัน แล้วได้ตั้งถ้ำขึ้นที่กรุงเทพมหานคร”(๑)

เมื่อเข้ามัสการพระพุทธบาทและฟังอ่าน “บุญโศภิตคำฉันท์” แล้ว ควรชมโบราณวัตถุสถานและบริเวณ ดังต่อไปนี้

(๑) พระมณฑป/พระพุทธบาท พระมณฑปใหญ่สร้างครึ่งส้มเต็ญพระเจ้าทรงธรรม ที่ถ้ำไวกว๋ในพระราชพงศาวดารตั้งยกมากถ้ำข้างคันทัน^๕ ส้มเต็ญกรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงวินิจฉัยว่า คงจะโปรดให้สร้างไว้เป็นมณฑปโถงเครื่องไม้ ไม่มีฝาผนัง ต่อมาในรัชกาลสมเด็จพระเจ้าปราสาททองโปรดให้สร้างเป็นพระมณฑปก่ออิฐเป็ดยนเครื่องไม้ของเดิมซึ่งสร้างมาแต่รัชกาลสมเด็จพระเจ้าทรงธรรม แต่ยังคงสร้างเป็นมณฑปโถงยอดเดี่ยวอย่างแต่ก่อน ต่อมาในรัชกาลสมเด็จพระเจ้าเสือ มีถ้ำไวกว๋ในพระราชพงศาวดารว่า “ในปีมะเมียจัตวาศก (จุลศักราช) ๓๐๖๔ (พ.ศ. ๒๒๔๕) ทรงพระกรุณาให้ช่างต่ออย่างพระมรรฐูปพระพุทธบาทให้มียอด ๕ ยอด ให้ย่อเก็จมับันแดงและยอดแทรกด้วย นายช่างต่ออย่างแล้วเอาเข้าทุตถวาย จึงมีพระราชดำรัสตั้งให้ปรังเครื่องบนพระมรรฐูปตามอย่างนั้นเสร็จ จึงได้ตั้งพระราชดำเนินโดยชบวนพยุหยาตราขณการคฤณมารคขึ้นไปในมัสการ

(๑) ข้อความจากพระราชพงศาวดาร ฉบับพระราชหัตถเลขา

พระพุทธบาทตามอย่างพระราชประเพณีมาแต่ก่อน แล้วทรง
พระกรุณาให้ช่างพนักงานจับการยกเครื่องบนพระมรรฐปพระ
พุทธบาท ขณะนั้นสมเด็จพระสังฆราชตามเสด็จขึ้นไปช่วย
เป็นแม่การด้วย สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวมีพระทัยปราโมทย์
ยิ่งนัก จึงทรงพระกรุณามอบการท่งปวงถวายให้สมเด็จพระ
สังฆราชเป็นแม่การ แล้วเสด็จกลับยังกรุงเทพมหานคร”

สมเด็จพระสังฆราชของคณ ในคำให้การขุนโชน
เรียกว่า “สมเด็จพระเจ้าตากโม” ถ้าเช่นนั้น ก็เป็นองค์เดียวกับ
ที่ซ่อมวัดใหญ่สุวรรณาราม ที่จังหวัดเพชรบุรี และว่า
ท่านให้ตัดต้นไม้ใหญ่ประมาณ ๓ อ้อม ข้างมณฑป
พระพุทธบาท ซึ่งมีมาแต่โบราณ ท่านจึงงัดโศกถึงแก่
มรณภาพ ที่กล่าวในพระราชพงศาวดารว่า “ฝ่ายนายช่าง
กระทำการมรรฐปพระพุทธบาท ยกเครื่องบนแล้ว จึงจับการ
ปูนแต่รักค่อไป แดการทองแดการกระຈนั้นยังมีได้สำเร็จ”
นั้น ซึ่งคงจะเป็นเพราะสมเด็จพระสังฆราชตากโมถึงแก่
มรณภาพเสียก่อน การปฏิสังขรณ์พระมณฑปพระพุทธบาท
ในรัชกาลสมเด็จพระเจ้าเสือ จึงยังไม่ได้เสร็จบริบูรณ์

สมเด็จพระกรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงวินิจฉัยไว้ว่า
“เพราะเหตุอายุพระมณฑป ตั้งแต่พระเจ้าบรมราชาที่ ๑๖

สร้างมาได้ ๖๘ ปี คงชำรุดมาก จึงเป็นเหตุให้พระเจ้าเสือ
ทรงสร้างเปลี่ยนใหม่ ที่ให้แกะเครื่องบนเป็น ๕ ยอดนั้น
น้ำหนักมากเกินไป จึงเป็นเหตุให้ก่อฝาดช่องทำเป็นผนังทับ
มิได้เป็นมณฑปโถงดังแต่ก่อน” ต่อมาในรัชกาลสมเด็จพระ
เจ้าท้ายสระ ว่าเมื่อปีชวด พ.ศ. ๒๒๕๑ “มีพระราช
โองการตั้งให้ช่างกระจก ประดับกระจกแผ่นใหญ่ในผนัง
พระมณฑปพระพุทธบาท แล้วปิดทองประพาศในที่มืดาย”
ในเรื่องนี้สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพทรงวินิจฉัยว่า
ที่ในพงศาวดารว่า “ประดับกระจกแผ่นใหญ่นั้น” ก็ตรงกับ
ที่กล่าวในบุญโนวาทคำฉันท์ (หน้า ๒๓) ว่า

“ผนังด้ายกระจกแจ่ม	ชลิตงามเงา
กลแก้วผลึกเพรา	รลอกเลื่อนลลนไป”

ความชัดว่าประดับด้วยกระจกเงา บัญญัติแต่ว่า ถ้าประดับ
ด้วยกระจกเงา อันทำไม่ได้ในเมืองไทย เอาแผ่นกระจกเงา
นั้นมาแต่ไหน ขอนเผอิญอาจจะตอบได้แน่นอนว่า แผ่น
กระจกเงานั้น เดิมประดับฝาผนังพระที่นั่งดุสิตสวรรค์ธัญญ-
มหาปราสาท (ในพระนารายณ์ราชนิเวศน์) ณ เมือง
ลพบุรี ยังสังเกตเห็นรอยต่อแผ่นกระจกที่ผนังปราสาทได้

จนบัดนี้ กระจกเงาหนักได้มาแต่เมืองฝรังเศสแต่ครั้งสมเด็จพระนารายณ์ และประดับฝาปราสาทตามอย่างห้องแถวทั่วเวอชาย ตั้งแต่สมเด็จพระนารายณ์สวรรคต พระเจ้าแผ่นดินไม่ได้ไปประทับที่เมืองดพบุรีมา ๒ รัชกาล ตลอดเวลาว่า ๒๐ ปี พระราชมนเฑียรที่เมืองดพบุรีคงถูกทอดทิ้งทรุดโทรมมาก และมีได้มีเจตนาที่จะบูรณะปฏิสังขรณ์อีก พระเจ้าท้ายสระทรงสร้างมณฑปพระพุทธบาท ซึ่งยังค้างอยู่ จึงโปรดให้ปลดกระจกเงาจากฝาพระที่นั่งดุสิตสวรรค์ธัญญมหาปราสาทไปประดับฝาผนังพระมณฑป อย่างว่า ‘ไปปล่อยพระบาท’ เป็นแน่ ดังนั้นไม่มั่งคั่งด้วย เมื่อทรงสร้างพระมณฑปเสร็จแล้ว ก็มีการฉลองตามประเพณี ”

ที่พรรณนาไว้ใน “บุญโนวาทคำฉันท์” ว่า

๑ ห้ายอดดยเยี่ยมเมฆ

จรัสถวงวิเชียรฉาย

ชวลิตพรรณราย

รยบไซตีสริยงค์

๑๑๑

๑๑๑

นั้น เป็นการพรรณนาพระมณฑปเมื่อสร้างขึ้นใหม่ตั้งแต่สมัยสมเด็จพระเจ้าเสือ และมาเสร็จในรัชกาลสมเด็จพระเจ้าท้ายสระ ต่อมาในรัชกาลสมเด็จพระที่นั่งสุริยาศน์อมรินทร์ (๒๓๐๑-๒๓๑๐) พม่าเข้ามาล้อมกรุงในปี พ.ศ. ๒๓๐๘

พวกจีนในกรุงศรีอยุธยาอาศัยอยู่ชุกชุม จึงโปรดให้จัดเป็น
กองทัพจีนตั้งค่ายต่อสู้พม่าอยู่ ณ คดองสวนพญู ภายหลัง
จีนพวกนั้นคบคิดกันประมาณ ๓๐๐ เศษ ชวนกันขึ้นไป
ทำลายพระมณฑปพระพุทธบาท เด็กเอาแผ่นดินที่ติดพัน
และทองคำซึ่งแผ่หุ้มพระมณฑป (น้อย) ยื้อนมาฉีก แล้ว
เอาเพลิงเผาพระมณฑปใหญ่เสีย ในครั้งกรุงธนบุรีก็เป็น
เวลาติดศึกสงครามจึงเพียงแต่โปรดให้ขึ้นไปทำแต่หลังคามุง
กระเบื้องกันพระพุทธบาทไว้พดาง ยังหาได้สร้างพระมณฑป
ขึ้นใหม่ไม่ ถึงรัชกาลที่ ๓ กรุงรัตนโกสินทร์ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชโปรดพระมณฑป ๕ ยอด จึง
ให้สมเด็จพระอนุชาธิราช กรมพระราชวังบวรมหาสุร
สิงหนาท เสด็จขึ้นไปทรงอำนวยการปฏิสังขรณ์พระมณฑป
พระพุทธบาท และสร้างเป็นยอดเดียว เมื่อ พ.ศ. ๒๓๓๐
นอกจากพระมณฑปใหญ่และพระมณฑปน้อยแล้ว ก็คงจะ
ได้โปรดให้ซ่อมแซมสิ่งชำรุดทรุดโทรมโดยทั่วไป ต่อมา
ในรัชกาลที่ ๓ ได้โปรดให้ซ่อมแซมพระมณฑปใหญ่ และ
มีเหตุไฟเทียนบูชาไหม้มาแล้วตามไหม้พระมณฑปน้อยที่
สวนรอยพระพุทธบาท ต้องทำขึ้นใหม่ ถึงรัชกาลที่ ๔ โปรด

พระพุทธบาทและโบราณวัตถุสถานในบริเวณ

ให้สร้างเครื่องบนพระมณฑปใหญ่และสร้างพระมณฑปน้อย
เปลี่ยนของซึ่งสร้างไว้แต่ครั้งรัชกาลที่ ๓ แล้วแต่ตั้งขึ้นไป
ทรงนมัสการพระพุทธบาทและทรงยกยอดพระมณฑป เมื่อ
วันขึ้น ๓๓ ค่ำ เดือน ๓ ปีระกา พ.ศ. ๒๔๐๔ เมื่อตอน
ปลายรัชกาลที่ ๕ เครื่องบนพระมณฑปชำรุดมาก ต้องรื้อ
ทำใหม่ทั้งหมดและมาดำริ้จบบริบูรณ์เมื่อในรัชกาลที่ ๖
พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวได้เสด็จชมมายก
พระจุลมงกุฎเหนือพุ่มข้าวบิณฑ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๖ ต่อมาตั้ง
ก่อสร้างที่พระพุทธบาทได้ทรุดโทรมลงตามกาลเวลา สมเด็จพระ
พุทธมหาราช (พุทธสโร นวม) ผู้กำกับการพระพุทธบาท
ได้เอาเป็นธุระปฏิสังขรณ์โดยทั่วไปและปฏิสังขรณ์พระ
มณฑปขึ้นใหม่ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลปัจจุบัน
ได้เสด็จพระราชดำเนินมาทรงยกยอดพระมณฑป เมื่อวัน
๙ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๙๕

(๒) บานประตูพระมณฑป ประตูเข้าพระมณฑป
ใหญ่มี ๔ ช่อง อยู่ด้านตะวันออก ๒ ช่อง คือ ช่องเหนือ ๑
และใต้ ๑ อยู่ด้านตะวันตก ๒ ช่อง คือ ช่องเหนือ ๑
ใต้ ๑ เช่นกัน ประตูทั้ง ๔ ช่องนี้ มีบานทำเป็นลายประดับ

พระพุทธบาทและโบราณวัตถุสถานในบริเวณ

มุกเหมือนกันทุกประการ ๓๒ บาน รวมเป็น ๘๘ บาน ว่า
เป็นของสร้างขึ้นในรัชกาลสมเด็จพระเจ้าบรมโกศ ครึ่งกรุง
ศรีอยุธยา ทั้ง ๘๘ บาน เช่นที่พรรณนาดวดตายไว้ในบุญโน
วาทคำฉันท์ (หน้า ๒๔) ว่า

๑๐ ไบบานทวารเส	รดับมุกดูพรายพรรณ
เพียงพินฉกรรรม์สรรค์	นฤมิตรประดิษฐ์แปลง
๑๑ แม่ลายแถบตกลาน	จลุช่อชวาลแสง
เกี่ยวก้านกนกแพลง	พิศลัต์ชั่วดวง
๑๒ คชสีห์สิงหราช	มยุเรศเกษมหงส์
องคทศขง	หนุมานทยานกาย
๑๓ สุครีพในเครือวัลย์	กัทุมขรรคชอุย
พาลีผู้เลิศชาย	ตระบะลำกระบิลกรัน
๑๔ ฉลัมภกทุกทวาร	อัยฐบานบเพี้ยนกัน
ล้วนแล้ว ณ เครือพร-	ณรายพรายลลายตา

ที่ว่า พวกจีนค้ายคตของส่วนพลูคบคิดกันขึ้นไปดอก
ทองและแผ่นเงิน แล้วเอาเพลิงเผาพระมณฑปใหญ่เดี่ยนั้น
บานประตุมุกคงจะเสีย หายมากแต่เฉพาะประตูทิศตะวันตก
เดียวนั้น “ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก
โปรดให้สร้างขึ้นใหม่ตามแบบอย่างที่พระเจ้าบรมโกศได้ทรง
สร้างไว้ ” นั้น คงจะโปรดให้สร้างแต่เพียง ๒ บานด้าน

ตะวันตกเฉียงเหนือ เพราะตรวจดูเห็นมีถวดตายติดกับอีก
๖ บานในช่องประตูอื่น และดูใหม่ว่าบานอื่นๆ ด้วย บาน
ประตูของตะวันตกเฉียงใต้ ยังมีรอยรักกระเทาะหลุดชำรุด
ปรากฏอยู่ อาจชำรุดมาแต่เดิมครั้งพวกจีนค้าขายคลองสวนพลู
มาทำลายก็ได้

นับว่าเป็นโชคดีไม่น้อยที่ยังมีฝีมือประดับมุกกรุง-
ศรีอยุธยาเหลือไว้ ให้เราได้เห็นที่บานประตูพระมณฑป
พระพุทธบาทอีกแห่งหนึ่ง ฝีมืองามมากจริง ๆ ยิ่งมาได้อ่าน
คำพรรณนาของพระมหานาค ใน “มุนโณวาทคำฉันท์”
และของสุนทรภู่ ใน “นิราศพระบาท” แล้ว ดูจะยังเห็น
งามยังชน

(๓) หน้ำนเห็นอประตูพระมณฑป พรรณนา
ไว้ใน “มุนโณวาทคำฉันท์” (หน้า ๒๓—๒๔) ว่า

๐ หน้ำนเห็นเบ็จบรร	ผจงบันเป็นโกสีย์
ทรงไอยราตรี-	เส็ชรงามด้วยางอน
๐ ช้อยกรชูสัง-	ขตั้งวาลบวร
แสงรัตนสุนทร	ประกายมาศเลื่อมกัน

ปัจจุบัน หน้ำนเห็นอประตูพระมณฑปทำเป็นรูป
พระนารายณ์ทรงครุฑ

พระพุทธบาทและโบราณวัตถุสถานในบริเวณ

(๔) เสือเงินปูพื้นภายในพระมณฑปใหญ่ สมเด็จพระเจ้าบรมโกศ ทรงพระราชรัทธาให้แผ่แผ่นเงินปูลาด^๕พื้นภายในพระมณฑป อย่างที่พรรณนาไว้ใน “ บุนนาคคำฉันท์ ” (หน้า ๒๕) ว่า

๑ พินในทรีฐลาด

ก็สะอาดอลังการ

ราบรอบพระบาท

ทศพลวิมลมี

ต่อมาในรัชกาลสมเด็จพระที่นั่งสุริยาศน์อมรินทร์ พวกจีนค้าขายของสวนพฤไธมาเด็กเอาทองคำหุ้มพระมณฑปน้อย และแผ่นเงินที่ปูไปเป็นประโยชน์ของตนได้ เมื่อมาซ่อม^๕ในรัชกาลที่ ๑ กรุงรัตนโกสินทร์ ก็คงจะทำแผ่นเงินแผ่ปูลาดเช่นเดิม สุนทรภู่จึงกล่าวไว้ใน “ นิราศพระบาท ” ว่า “ ^๕พิน^๕ นาค^๕ ดาด^๕ ด้วย^๕ แผ่น^๕ เงิน^๕ นาม ” ครั้นในรัชกาลที่ ๔ ปรากฏว่า “ ^๕พิน^๕ ใน^๕ มณฑป^๕ เดิม^๕ ปู^๕ แผ่น^๕ เงิน^๕ กาด^๕ นาน^๕ มา^๕ แผ่น^๕ ที่^๕ เชื่อม^๕ กัน^๕ เข้า^๕ ไว้^๕ หด^๕ ด^๕ ออก^๕ จาก^๕ กัน^๕ ก็^๕ เป็น^๕ แง^๕ เหลี่ยม^๕ เกี้ยว^๕ ม้วน^๕ งัด^๕ บุรุษ^๕ ชาติ^๕ ไป^๕ ถุด^๕ หนึ่ง^๕ ก็^๕ หด^๕ ย^๕ ดิบ^๕ คน^๕ จะ^๕ เชื่อม^๕ เดี่ยว^๕ ใหม่^๕ ก็^๕ เห็น^๕ จะ^๕ ไม่^๕ คิด^๕ จึง^๕ โปรด^๕ เกล้า^๕ โปรด^๕ กระหม่อม^๕ ให้^๕ พระ^๕ เจ้า^๕ น้อย^๕ ยา^๕ เชน^๕ กรม^๕ หดวง^๕ เท^๕ เวศ^๕ รั^๕ ว^๕ ษ^๕ รินทร์^๕ (ต่อ^๕ มา^๕ เป็น^๕ กรม^๕ พระ^๕) เป็น^๕ แม่^๕ กอง^๕ เอา^๕ แผ่น^๕ เงิน^๕ เดิม^๕ มา^๕ หด^๕ อม^๕ ซัก^๕ เป็น^๕ ดวด^๕ เดิน^๕ แบน^๕ ด้าน^๕ เป็น^๕ เลื่อ^๕ เงิน^๕

พระพุทธบาทและโบราณวัตถุสถานในบริเวณ

ชั้น(๑) เดิมเงินได้ซ่อมกันชนอีกหลายคราว ที่ปรากฏอยู่ในปัจจุบันนี้เป็นของทำขึ้นใหม่ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๙๔ เป็นเงิน ๓๓๗,๓๓๕.๗๓ บาท

(๕) กำแพงแก้วรอบชั้นทักษิณ ดมเด็จพระมหาสมณเจ้าพรหมมุนี (๕) พระยาตำรากรมราชเลขา ทรงวินิจฉัยว่าเป็นของสร้างขึ้นในรัชสมัยสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง เพราะปรากฏของที่ทำด้วยหินอ่อน เช่น หัวเม็ดตะไบได้มาบนกำแพงแก้วรอบพระมณฑป เหมือนกันกับทวศยวฒนาราม เป็นแบบอย่างครั้งสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง แลกำแพงแก้วนี้เมื่อครั้งสมเด็จพระเจ้าบรมโกศได้ตั้งขึ้นมาทรงนมัสการและสมโภชพระพุทธบาท เขาคงจะคิดโคมไฟสว่างไสว พระมหานาค จึงพรรณนาไว้ว่า

๑ ปรากฏประกอบโคม สว่างแสงเสมอจันทร์
แจ่มแจ้งทิววัน บรู้งรู้งราตรี

(๖) พระมกุฏพันธเจดีย์ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดให้สร้างขึ้นบนถาดด้านเหนือใกล้พระมณฑป ปรากฏในพระราชหัตถเลขา ถึงพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว (ฉบับหมายเลข ๓๑) ลงวันที่ ๒๒

(๑) พระราชพงศาวดาร กรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๔

กุมภาพันธ์ ปีระกา พ.ศ. ๒๕๐๔ ตอนหนึ่งว่า “การใน
พระพุทธบาทนั้น วนัน (ชั้น ๑๓ คำ เดือน ๓) ได้ยก
ยอพระมณฑปและบรรจุพระบรมธาตุในพระเจดีย์ที่
สร้างบนฐานพระพุทธบาทแล้วได้ยกยอ การเป็นเสร็จ
แล้ว ได้ถวายผ้าไตรจุ่มกับย้อมแก่พระสงฆ์ ๑๗ รูป ที่
เป็นแม่งานแต่รักษาพระพุทธบาท ขอถวายพระราชกุศลมา”

(๗) บันไดชั้นพระมณฑป บันไดสำหรับขึ้น
นมัสการพระพุทธบาทมี ๒ ทาง คือ ทางทิศตะวันตก และ
ทางทิศเหนือ ที่เชิงบันไดทั้งสองทาง มีหัวนาคหล่อดำริด
แต่บันไดทิศตะวันตก เป็นนาค ๕ เศียร เป็นของหล่อขึ้น
ในรัชกาลที่ ๑ ประจำเชิงบันได ๒ ด้าน ต่อมาในรัชกาล
ที่ ๕ โปรดให้สร้างทางบันไดเดิมขึ้นอีกสายหนึ่ง เป็น ๓ ด้าน
และหล่อศีรษะนาคด้วยดำริดประจำราวบันไดเพิ่มขึ้นอีกด้วย

ส่วนเศียรนาคหล่อดำริดอีกคู่หนึ่ง ที่ประจำราวบันได
ทางทิศเหนือตรงประตูยักษ์เขามานัน เป็นนาค ๗ เศียร แต่
เศียรส่วนมงกุฏ เป็นของมีมาแต่สมัยกรุงศรีอยุธยา
กล่าวกันว่าสร้างขึ้นในรัชสมัยสมเด็จพระบรมโกศ พระ
มหานาค พรธนาไว้ใน “บุญโนวาทคำฉันท์” ว่า

พระพุทธบาทและโบราณวัตถุสถานในบริเวณ

๑ บันไดไสลลาด

อุรุกราชเจ็ดสีร์-

ขลุ่ยพิณพาทนมี

พิณเพียงประโลมกลัป

แต่ที่ต้นทรูพรรณนาไว้ใน “นิราศพระบาท” ว่า

“บันไดนาคในบันไดนั้น ดูผกผันเพียงจะเลื้อยออกโลดเล่น
ขลุ่ยพิณพาทนเหมือนนาคเป็น ตาเข้มนมอมมุ้งสะดุ้งกาย ”

เห็นจะกล่าวถึงนาค ๕ เคี้ยว ทางบันไดตะวันตก หรือ
อาจพรรณนาถึงนาค ๗ เคี้ยวเชิงบันไดเห็นอีกได้ เพราะ
พรรณนาตามลำดับเข้ามาแต่ทางประตูยักษ์ (ดู — นิราศ
พระบาท หน้า ๓๔)

เรื่องเคี้ยวนาคเชิงบันไดนี้ เป็นที่สงสัย

(๔) ภูมิพระสัจพันธดาบศ อยู่เชิงเขาด้านเหนือ
ริมถนนพระบาท สร้างไว้เป็นที่ระลึกตามตำนานที่ว่าเป็นผู้
ทูลอาราธนาพระพุทธเจ้าให้ทรงเหยียบรอยพระบาทไว้ พระ
มหานาค กล่าวถึงว่า

๑ อาวาสพระถันเถียน
มีรูปพระสัจพัน-

ดุจแว่นสุวรรณสรรค์
ธดาบศบรรพชา

๑ ผดุงไว้จะหวังแจ้ง
ก็องค์ดาบศอา-

กิจโดยตำนานมา
ราชนรอยพระบาททางก็

ใครจะเป็นผู้สร้างไว้แต่เมื่อไรหาทราบไม่ ดันทรภูมิดำงถึง
ว่าอยู่ที่ศัประจิม ที่อยู่ปัจจุบันจะย้ายเดือนกันมาภายหลัง
หรืออย่างไรไม่ทราบ คือกด่าว่า

“ กิตประจิมริมฐานมณฑปนั้น มีดาบสรูปบนชิงพันขาว

นุ่งหนังพยัคฆาชาขาว ครั่งเกรกราวหมวดแซมสองแถมกาง ”

เคยวันดูรูปดาบศัไม่รู้วานุ่งหนังพยัคฆ์และพันกัไม่ขาว เพราะ
บีดทองดักกรวามไปหมด

(๕) ยักษ์เฝ้าประตูเข้านานพระพุทธบาท ยักษ์
ปูนปั้น ๒ คน ยืนอยู่ริมประตูนอกกำแพงกันดานพระพุทธบาท
แต่ละคนปั้นเป็นยักษ์หดยหน้า พระมหานาคพรวณนาไวน่า
ฟังมาก ว่า

๑ หน้าลานปรการกัน

สถลมารครัตยา

ผู้เฝ้าทวาร

อิสฺรสองตระบองกุม

๑ หน้ายื่นแสะยะโธษฐ์

ดุจโกรธประชารุขุม

หากเดชพระจอมจุม—

พลบ้องบไภยันต์

เมื่อดันทรภูมาพระบาท ได้เห็นยักษ์ ๒ คนน ก็พูดถึงไว้
คล้าย ๆ กันว่า

“ ทวารที่ตรงหน้าบันไดนาค

มีรูปรากษสสองอสุรขยัน

แสะยะแยกโธษฐ์อำสองตามัน

ขึ้นชิงพันแยกเขี้ยวอยู่อย่างเป็น ”

พระพุทธบาทและโบราณวัตถุสถานในบริเวณ

แต่ยกย ๒ คนปัจจุบันนี้เป็นของสร้างซ่อมขึ้นใหม่ คงจะ
ซ่อมตามรูปเดิม หวังว่าของเก่าก็ยังเก็บรักษาไว้

(๑๐) อ่างแก้ว เป็นอ่างเก็บน้ำฝน ดมเด็จพระ
นารายณ์ โปรดให้ก่อเป็นคันกำแพงขึ้นที่เชิงเขาโพธิ์ลังกา
อยู่ด้านตะวันออกเฉียงเหนือพระมณฑป สำหรับขังน้ำฝน
ที่ตกและไหลลงมาตามไหล่เขา เก็บน้ำไว้ใช้สอยบริโภคน้ำ
พระมหานาค ก่อว่าถ่วงอ่างแก้วนั้นว่า

๑ ก่อก่อเป็นอ่างแก้ว
ทอดต่อธาราสวรรค์

กระหนาบแนวศิขรจันทร์
ประปริ่มไหลจึงไขจร*

ถ้าพิจารณาดลักษณะของอ่างแก้วและนึก ถึงเวลาที่ยังขังน้ำ
ไว้ได้ คงจะจุน้ำไม่น้อย และคงจะทำให้บริเวณนั้นชุ่มเย็น
เป็นแหล่งที่หล่อเลี้ยงไม้ดอกไม้ผลให้งอกงามดังกลิ่นหอมพุ่ง
ไปทั่ว ทั้งคนและพืชพรรณไม้คงได้อาศัยน้ำและความชุ่มเย็น
ทั่วถึงด้วย ตามคำให้การขุนหลวงนบกล่าวว่า ในสมัยกรุงศรี
อยุธยาขุนนางผู้มั่งคั่งมักทำนาทฤษฎาอ่างแก้วถ่วง
คน คือ หมันทพชต และ หมันทรวงคทา เดียดายที่ปัจจุบัน
อ่างแก้วชำรุดน้ำรั่วไหลจนใช้การไม่ได้

* บางฉบับว่า “ทอดต่อธาราสวรรค์ ประปริ่มใสจึงไขจร”

พระพุทธบาทและโบราณวัตถุสถานในบริเวณ

(๑๑) พระวิหารหลวง ตั้งอยู่บนถนนเบื้องต่างทางทิศตะวันตกของพระมณฑป (หมายเลข ๓ ในแผนที่) เป็นของสร้างขึ้นไว้แต่รัชสมัยสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง ครองกรุงศรีอยุธยา เรียกกันอีกอย่างหนึ่งว่าท้องพระโรง คงจะใช้เป็นที่ตั้งพระโรงมาแต่ก่อนหรือในบางโอกาส ในพระราชพงศาวดารรัชกาลที่ ๔ มีกล่าวไว้ว่า “ การพิหาร ๑๖ ห้องที่เรียกว่าท้องพระโรงแห่งหนึ่ง บานประตูและหน้าต่างแกะเป็นดวงตรา (ประจำรัชกาล) พระเจ้าแผ่นดินทั้ง ๔ พระองค์ (ในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์) ค้างอยู่แต่ที่เขียนลายเพดาน ” พระวิหารหลวงนี้ได้รับปฏิสังขรณ์กันตลอดมา เดียวกันจึงเป็นพิพิธภัณฑ์สถานสำหรับเก็บและจัดตั้งของที่มีมูลคดีถวายบูชาพระพุทธบาทและโบราณวัตถุที่เกี่ยวข้องด้วยพระพุทธบาท มีของที่น่าสนใจน่ารู้หลายอย่าง

(๑๒) พระราชวังท้ายพิบูล พระราชนิเวศน์แห่งหนึ่งอยู่เชิงเขาทางทิศตะวันตกของพระมณฑป สมเด็จพระเจ้าทรงธรรมโปรดให้สร้างขึ้นเป็นที่ประทับมาแต่แรกพบพระพุทธบาท ครั้นมาในรัชกาลสมเด็จพระเจ้าปราสาททองได้โปรดให้สร้างพระราชนิเวศน์ธารเกษมขึ้นอีกแห่งหนึ่ง แต่เข้าใจ

พระพุทธบาทและโบราณวัตถุสถานในบริเวณ

ว่าพระราชนิเวศน์ธารเกษม^๕นั้น คงจะปล่อยให้ทรุดโทรมไป
ตั้งแต่ปลายสมัยกรุงศรีอยุธยา จึงปรากฏในพระราชพง-
ศาวดารว่า เมื่อสมเด็จพระเจ้าบรมโกศ^๕ได้ตั้งขึ้นมานมัสการ
พระพุทธบาท ได้ได้ตั้งประทับที่พระตำหนักที่ประทับท้ายพิภพ^๕
ที่พระมหานาคกล่าวไว้ว่า

๑ มีราชพระนิเวศน์	กระษัตริย์เสด็จสโมสร
เกษมสันต์ประชากร	สุขพินจะพิสดาร

อาจหมายถึงพระราชนิเวศน์ท้ายพิภพ^๕ก็ได้ แต่อาจหมายถึง
พระราชนิเวศน์ธารเกษมด้วยก็ได้ พระมหากษัตริย์ในสมัย
กรุงรัตนโกสินทร์ เมื่อเสด็จพระพุทธบาท แต่ก่อนก็คงเสด็จ
ประทับที่พระราชวังท้ายพิภพ^๕ นี้กล่าวไว้ในพระราชพงศาว-
ดารกรุงรัตนโกสินทร์ ๔ ว่า “พระราชวังเก่าท้ายพิภพ^๕ ก็ได้ทำ
ขึ้นใหม่ มีพระที่นั่งและเรือนประเทียบขนหาดายหลัง” เดียว
นัยมกาแพงถนนเป็นขอบเขตอยู่

(๑๓) เขาโพธิ์ลังกา ตั้งอยู่ด้านตะวันออกพระ
มณฑป เขาถูกถนนกมึงที่เรียกว่า สุวรรณบรรพต ในพระ
ราชพงศาวดาร ๓๔ เรียกว่า เขาโพธิ์ลังกา คงจะเนื่องจาก
ได้นำเอาพันธุ์พระศรีมหาโพธิ์จากลังกามาปลูกไว้ ภายหลัง

พระพุทธบาทและโบราณวัตถุสถานในบริเวณ

ที่ค้นพบพระพุทธบาทแล้ว จนค้นโพธิชนเรียงรายไปบนเขา
นั้น เมื่อเดินทรมุ่งไปนมัสการพระบาท ก็ได้ขึ้นไปบนเขาดูกัน
และพรรณนาไว้ใน “นิราศพระบาท” ว่า

“ อริยฐานแล้วลาฝ่าพระบาท	เที่ยวประหลาดในพนมพนาสันต์
ขึ้นเขาโพธิ์ลังกาภิลาชัน	มีลำถ้ำญรูกขโพธิ์ลังกาเรียง ”

นอกถนนกัมพูหารเก่าอีก ๒ หลัง คือวิหารแกลบ (หมาย
เลข ๑๖ ในแผนที่) วิหารขาว (หมายเลข ๑๗) และ
ศาลาการเปรียญ (หมายเลข ๑๘) เดียวนมอาคารสร้าง
เพิ่มขึ้นใหม่อีกด้วย

(๑๔) เขาขาด อยู่ถัดเขาโพธิ์ลังกาไปทางตะวันออก
เฉียงเหนือ ถ้ามองจากทางเหนือ เช่นมองมาจากถนน
พหลโยธิน จะเห็นเขาขาดอยู่ในพื้นที่เกือบระดับเดียวกับที่
ราบแถวนี้ แต่ถ้าเราไปทางถนนบ่อพราน ซึ่งอยู่ทางใต้
จะมองเห็นเขาขาดอยู่ในระดับสูง เดินทรมุ่งนำนิยายเรื่องเขา
ขาดที่ท่านได้ฟังได้มากถ่าวไว้ใน “นิราศพระบาท” ว่า

“ ถึงเขาขาดที่ถ้ำถึงนามเขา	ผู้ใหญ่เล่ามาให้ฟังพิ่งข้า
ว่าเดิมรถสกัณฐ์เจ้าลังกา	ลักสี่ดาโหมฉายมาทำยรด
หนีพระรามกลัวจะตามมารุกรบ	กองกระเทบเขากะจายทะลายาเมต
ศิลาแตกแหลกลงด้วยกรรด	จึงปรากฏตั้งนามมาตามกัน ”

พระพุทธบาทและโบราณวัตถุสถานในบริเวณ

ถัดเขาขาดไปทางตะวันออกมีศิลาจารึกพระบรมนามาภิไธย
จ.ป.ร.

(๑๕) ถ้าประทุน อยู่เชิงเขาถ้าประทุน ทิศใต้
เขาโพธิ์ลังกา ฝั่งใต้ถนนบ่อพราน เป็นถ้ำอยู่ผิวพื้นดินเข้า
ไปไม่ลึกนัก ถิ่นทรูกล่าวถึงไว้ใน “นิราศพระบาท” ว่า

“มาถึงเชิงถ้ำที่ถ้ำ	ศิลาจำเริญมั่งเป็นแผ่นดิน
ไม้รวกรอบขอบเขาถ้ำนาเนิน	พิศเพลินพฤกษาบรรดามี
อันชื่อถ้ำแต่บุราณเรียก	ชื่อถ้ำเหนือถ้ำประทุนถ้ำศรี
สำคัญปากภูทากาศมี	ชวนสตรี.....”

ปัจจุบันนี้ “ไม้รวกรอบขอบเขา” ไม่มีแล้ว เมื่อใน
รัชกาลที่ ๕ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรง
ออกแบบพระเจดีย์เหมือนองค์พระปฐมเจดีย์ โปรดตั้งให้
ทำเป็นพระเจดีย์ศิลาเข้ามาแต่เมืองจีน แล้วโปรดให้นำมา
ประดิษฐานไว้ภายในถ้ำประทุนนี้ เด็ดจมาทรงบำเพ็ญกุศล
และทรงบรรจุพระบรมธาตุในพระเจดีย์ เมื่อวันเพ็ญเดือน ๓
พ.ศ. ๒๔๐๔ ปรากฏในพระราชหัตถเลขา ถึงพระบาท
สมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว (ฉบับที่กล่าวถึงในรายการ
๖) ว่า “ฉันยังจะอยู่ทำบุญทอดถวายประทุน จะบรรจุ
พระบรมธาตุในพระเจดีย์ศิลาที่ถ้ำนอกแห่งหนึ่งก่อน จึงจะ

เป็นเสร็จในวชน ๑๕ คำ ” นอกนั้นก็พระพุทธรูปโบราณ
ซึ่งโปรดให้ซ่อมขึ้นครั้งรัชกาลที่ ๔ อยู่ข้างปากถ้ำด้านตะวันออก
ออกอกองค์หนึ่ง ถ้าประทนต์ บัจจุบันมีอาคารทก่อสร้างขึ้น
แถวหน้าถ้ำ มีพระจีนอยู่รักษา ได้สร้างพระดังกัจจายนชน
ไว้ที่ปากถ้ำทางตะวันตก

(๑๖) บ่อพรานล้างเนื้อ อยู่ฝั่งใต้ริมถนนบ่อพราน
ถัดถ้ำประทนต์ไปทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือ มีนิทานเรื่อง
ตำนานพระพุทธรูปองค์หนึ่ง เกี่ยวกับบ่อพรานล้างเนื้อว่า
“ ยังมีนายพรานผู้หนึ่ง เทียวยิงเนื้อในแคว้นแคว้นแดน
ปรินตปะนศรราชธานี นายพรานคนนั้นถือสัตว์มันคงอยู่ทุกวัน
ฉะนั้น ว่าจะยิงตัวดำถ้ำแดงตัวแดงขวางหน้าหายิงไม่ ถ้าจะ
ยิงตัวเมียดตัวผู้ขวางมาหายิงไม่ ถือสัตว์อยู่ฉะนั้น ครั้นอยู่
มาถ้ำถ้ำหนึ่ง นายพรานยิงเนื้อตาย พอพระฤๅษณ์ไป
ตรงหน้าถ้ำท้าวต นายพรานจึงตั้งฤๅษณ์ว่า ช่วยบอกพระคงคาให้
ให้ตนมาจะล้างเนื้อ พระฤๅษณ์จึงว่ากับนายพราน แต่กูสัตว์
มันตัวท้าวตอยู่ทุกวันนี้เข้ามิได้ขาด แต่หนุ่มจนแก่แล้ว
กูไม่เรียกพระคงคาขึ้นมาบนเขาได้เลย ต้องไปอาบถึงท้าวต
มันฆ่าตัวอยู่เป็นนิจ จะตั้งให้พระคงคาให้ตนมาหา

พระพุทธบาทและโบราณวัตถุสถานในบริเวณ

ถึงบนเขา ก็ยังไม่เห็นด้วยเลย นายพรานจึงว่ากับพระฤๅษี
ว่าไปบอกเถิด ว่าอ้ายพรานมันดั่งมา ให้ให้ช่นไปบนเขา
มันจะดั่งเนื้อ พระฤๅษีดังไปท้าวดี จึงบอกพระคางว่า
อ้ายพรานป้ามันดั่งมา ให้ให้ช่นไปบนเขา มันจะดั่งเนื้อ
พระคางก็ให้ช่นไปที่นายพรานยังเนื้อไว้นั้น นายพรานจึง
ยกเอาก้อนศิลาหนักหนาเข้าไว้ให้เป็นขอบคันบ่ออยู่ นาย
พรานจึงดั่งเนื้อในบ่อนั้น จึงเป็นสำคัญอยู่ทุกวันนี้ จึงเรียก
ว่า บ่อ (พราน) ดั่งเนื้อ ดีบ ๆ กันมาตงน” เมื่อต้นทฤ
มาพระพุทธบาทใน พ.ศ. ๒๓๕๐ ได้มาชมบ่อพรานดั่งเนื้อ
แล้วพรรณนาไว้ว่า

“ถึงบ่อที่น้ำล้นธารา	ว่าบ่อพรานดั่งเนื้อที่ในไพร
พิเคราะห์น้ำสกลธาราถล่าว	ยังมีถาวถนนั้นเห็นจนกลั่นใส
ถนอบขอบกลั่นนุชเป็นสุดใจ	โอ้เป็นไรจึงไม่คิดอุรามา
น้ำถนอบใจสงสัจจัน	ตัวรอยพรานจารึกอยู่กับผา
แต่ถล่าวไว้ว่าพรานได้มฤคา	รอยตีนหมาก็ยังสำคัญครัน”

ปัจจุบันบริเวณบ่อพรานดั่งเนื้อมีศาลาที่พัก และมีผู้ไปก่อ
เสริมขอบบ่อด้วยซีเมนต์

ในบริเวณพระพุทธบาทยังมีถ้ำและโบราณวัตถุสถาน
ที่ผู้มานมัสการพระพุทธบาทแต่ก่อนเที่ยวชมกันอีก แต่เพื่อ

จะได้มีเวลาไปชมธารทองแดงและธารโศกต่อไป จึงขอ
ชมเพียงเท่านี้

๑๒. ท่อดน้ำธารทองแดง

ธารทองแดงไหลมาจากด้านตะวันออกเฉียงเหนือ ผ่าน
มาทิศเหนือเขาธารทองแดง ซึ่งตั้งอยู่ด้านเหนือถนนพหล-
โยธิน มีถนนตรงจากพระพุทธบาทมาจนถึงแยกตรงเยื้องหน้า
ว่าการอำเภอพระพุทธบาท ผ่านสะพานข้ามลำธารหัด
บ้านพักสระบุรี เข้าไปนิคมสระบุรี ถนนตรงชนเหนือ
ไปอำเภอชัยบาดาล ไปตามถนนสายจนถึงแยกแถวเดียว
ขวาเข้าเส้นทางตรงไปตะวันออก จะขึ้นเนินดินเชิงเขา เป็น
เนินดินกว้างใหญ่ ก่อเป็นคันไปทางเหนือถึงลำธารทองแดง
และทางฟากฝั่งเหนือของธารทองแดงก็มีคันดินขนาดเดียวกัน
เป็นแนวไปทางทิศเหนือ คันดินที่ก่อดำเนินจะได้ก่อต่อเติม
เสริมเนินดินซึ่งมีอยู่เดิมตามธรรมชาติ โดยตบแต่งให้เป็น
แนวชนตามความต้องการ เพราะมีก่อดำเนินพระราชพงศาว-
ดารตอนรัชกาลสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง (เช่นที่กล่าว
มาข้างต้น ในรายการ ๑๐) ว่า เดือน ๑๒ พ.ศ. ๒๑๗๖
“ทรงพระกรุณาตั้งว่าพื้นที่ก่อดำเนินเกี่ยวข้องกับจะ

เดี๋ยวจึงไปนมัสการพระพุทธบาท ให้ยกช่างขึ้นไปตกแต่ง
พระตำหนักใต้ธารทองแดง แต่ให้ไขนํ้ามาแต่ธารทองแดง
ให้รดรดรด.....เดี๋ยวดับรับพระราชโองการแล้ว ก็ยก
ช่างแต่ไพร่ขึ้นไป.....แต่ช่างกองใหญ่ยกขึ้นไปทำพระ
ตำหนักริมธารท้ายธารทองแดง คิดทอดท่อน้ำเปิดปิดให้
ไหลเชี่ยวมาแต่ธารทองแดง”

ช่างในสมัยนั้น คิดทอดท่อน้ำเปิดปิดให้ไหลเชี่ยวมาได้
อย่างไร ตรวจพิจารณาจุดสถานที่ไปตามคันดินตรงฝั่งใต้
ของธารทองแดงติดกับธารทางด้านตะวันออก มีปล่องก่อ
ด้วยหินถือปูนรูป ๔ เหลี่ยม สูงรวม ๘ เมตร รูปร่างกว้าง
หุ้มท่อนดินเผาตามวัดโดยรอบราว ๑.๒๐ เมตร^(๑) และทางทิศ
ตะวันตกของคันดินนั้นก็มีปากท่อกรุดด้วยหินถือปูนอยู่ริม
ธาร ว่าจะทำท่อลอดมาได้คันดินก็เป็นได้ ถ้าสอบถาม

(๑) แต่ปล่องและท่อนดินเผาที่กล่าวนี้ ได้ถูกผู้แสวงหาทรัพย์โดย
ไม่เจลาเบาปัญญา ขุดทุบทำลายเสีย เมื่อวันที่ ๒๐ กุมภาพันธ์
พ.ศ. ๒๕๐๓ แล้ว วันนั้นยังเอิญข้าพเจ้าไปตรวจเมื่อราว ๑๖.๐๐ น.
พบกำลังขุดก็อยู่ จึงสอบถามว่าขุดกันทำไม ได้รับตอบว่า มีผู้
ฝันว่าภายในนี้มีพระพุทธรูปทองคำอยู่ ๑ องค์ และว่ามีผู้ขุดได้
ไปแล้ว ๑ องค์ ข้าพเจ้าจึงชี้แจงเหตุผลให้เข้าใจว่าจะเป็นจริง
อย่างนั้นไปไม่ได้ และได้เชิญนายอำเภอพระพุทธบาทให้มาดู
และขอร้องให้ช่วยดูแลรักษาไว้ด้วย

ความรู้จากนายช่างผู้ชำนาญของกรมชลประทาน ก็คงจะทราบได้ดี ตรงนี้จะเห็นมาก่อนหินเรียงรายอยู่ตลอดลำธาร ซึ่งกระแสน้ำไหลไปทางตะวันตก ก้อนหินเหล่านี้ น่าจะมีใช้เป็นที่ขอมอยู่เดิม คงจะเป็นของที่ “ช่างกองใหญ่” ของสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง ขนมาทำเขื่อนหรือทำนบกั้นลำธารสำหรับ “ทอด่อนน้ำเปิดปิดให้ไหลเชียว” ตามที่กล่าวในพระราชพงศาวดาร และปรากฏว่าตลอดสมัยกรุงศรีอยุธยาเป็นหน้าที่ของ “หมื่นศรีชลธาร ด้วงรักษาธารทองแดง” แต่ภายหลังมา ไม่มีผู้ใดรักษาและซ่อมแซมบูรณะ ก้อนหินและคันดินตรงนั้นถูกน้ำเซาะทุก ๆ ปี จึงพัดพาเอาดินและก้อนหินไหลไปตามกระแสน้ำ เช่นที่เห็นเรียงรายอยู่ตามลำธารอย่างเป็นอยู่ทุกวันนี้

พิจารณาตามสภาพปัจจุบัน ถ้าทำเขื่อนหรือทำนบกั้นตรงนั้น กักกระแสน้ำในลำธารไว้ได้ตามระดับของคันดินในปัจจุบัน น้ำจะขังอยู่ในที่ลุ่มทางด้านตะวันออกของคันดิน ระดับน้ำจะสูงไม่ต่ำกว่า ๓๐ เมตร จะมองดูเว้งว่างคล้ายบึงหรือทะเลสาบ คงจะเป็นที่ชุ่มชื้นน้ำตื้นก้นนานไม่น้อย ในสมัยสมเด็จพระเจ้าปราสาททองและตลอดสมัยกรุงศรีอยุธยา

ท้อตน้าธารทองแดง

มา ต่ำนท่แถบ่นคงจะเบ้นทตำรำนญ่ขของพวกท่มาพระ
พุทขบาท เพวระนอจากจจะมีน้ำใช้อย่างเหต้อเพือแถว เมือ
นม้ดการพระพุทขบาทแถว ก็พากันมาเด่นน้ำชำระกายข่มข้น
เบิกบาน เย็นใจเย็นกายดี ในพระราชพงศาวดารจึงมัก
พรวณนว่า เมือพระมหากษัตริย์เสด็จมานม้ดการแถ
ดมโกขพระพุทขบาทแถว ก็เสด็จพระราชดำเนินพร้อมด้วย
พระราชวงศานุวงศ์ เถ่นาพฤตามาศย์ พระذنมนนาฏนารี
ท่งหลาย ไปประพาส ยังมีแผ่นอิฐแถกระเบองมุงหลังคา
ชนิดกาบุดกห่ด่นเหต้ออยู่เกด่อนกถาด ณ บริเวณบนคันดิน
ด้านใต้ของธารทองแดงครงนั้น แด่งว่า แด่ก่อนคงจะมี
พดบพดาทประทับหรือมีศาลาสำหรับพักผ่อน เมือเสด็จมา
ตรงذنานหรือเด่นน้ำกัน ใน “บุณโนวาทคำฉันท์” ก็
พรวณนาลังการเสด็จดงตรงไว้ จะเป็นทีนหรือท่ไหน
ไม่ทราบ ว่า

๑ เสด็จลงทรงสินธุธารา	แสนสรรพสุดา	ประดับประดุกินรี
๑ เล่นไล่ในสากลเรศศรี	ใสสุทวารี	วรากุสมภ์เสาวคนธ์
๑ โถมทุบขบอบล	บุษบันจงกล	ก๊ีบานสพรั่งเธร
๑ เกสรจรัสแสงทินกร	เรณูขจร	ภุมรีก็กล้วรชชม
๑ ต่างนางว่ายเวียนเต็ดดม	สาวสวรรค์สนม	สนุกนิสุขเหตุหรรษ์
๑ เสร็จสงพอสूरียสายัณห์	เสด็จจากธารอัน	ทุเรศประเวศวังสถาน

ธารโศก

เหตุใด ถ้าธารนจึงได้ชื่อว่าธารทองแดง ใครจะดอง
เด่นไว้เป็นทางช่วยกันวินิจฉัย ชะรอยเมื่อสร้างท่อท่อน้ำใน
รัชสมัยสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง หรือในรัชสมัยต่อมา เช่น
ในรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์ คงจะได้ใช้ท่อทองแดงเป็น
ท่อท่อน้ำก็ได้ เพราะเหตุที่ใช้ท่อทองแดงในถ้ำธารนั้น จึง
เรียกกันว่า “ธารทองแดง” ต่อมามีผู้เรียบเรียงพระราช
พงศาวดารซึ่งแต่งกันขึ้นในภายหลัง จึงเรียกชื่อถ้ำธารเป็นท
หมายไว้ในชั้นหลังว่า ธารทองแดง ตามไปด้วย ยังมี
ท่อน้ำ ๓ ตาขนาดใหญ่ทำด้วยทองแดง เก็บรักษาไว้ใน
วิหารหลวงที่พระพุทธบาทเจ็ดรอย

๑๓. ธารโศก

ธารโศก อยู่ห่างจากที่ว่าการอำเภอพระพุทธบาทไป
ทางเหนือราว ๕ กิโลเมตร ไปตามถนนสายเอกผ่านนิคม
สระบุรี ด้ายเดียวกบที่ไปชมท่อท่อน้ำธารทองแดง แต่ไม่
เดียวขวาหรือซ้ายตรง ๕ แยก เลยไปประมาณ ๓ กิโลเมตร
ถนนผ่านถ้ำธารไป แต่ในฤดูแล้งถ้ำธารค่อนข้างจะแห้ง ถ้า
เดียวขวาตรงป้ายบอก “วัดโศกการาม บวรวิหาร” แล้ว
ไปตามถนนนั้น จะถึงถ้ำธารมีท่อน้ำก้นน้ำหล่นค่อนกรวด ซึ่ง

กรมชลประทานสร้างไว้เมื่อ พ.ศ. ๒๔๘๗ น้ำคอนเหนือทำนบก
ดูได้เย็นไหลปริ่มผ่านทำนบก ต้องฝั่งมีต้นมะม่วงและไม้อื่น
ร่มรื่น ฝั่งใต้เป็นวัดโคศคาราม ซึ่งเพิ่งตั้งขึ้นใหม่ มีต้นไค้
และไม้อื่นขนตามริมฝั่งด้านขวาใบดกปกคลุมลงมาเรียงน้ำ มีผู้
เล่าว่า แต่ก่อนมา มีต้นไค้ขึ้นอยู่ทั่วไป แม้แถบแถวใกล้
ทำนบกหน้าของกรมชลประทานก็เคยมีต้นไค้ แต่ถูกตัดฟัน
ลงเสียหมด ปัจจุบันยังมีตอเหลือให้เห็นอยู่

ในพระราชพงศาวดารกล่าวไว้ว่า เสด็จมาตั้งของสมเด็จพระเจ้า
พระเจ้านครราชสีมา “ให้วนจรออกนอกเขตแดนธารโศก
ปลายธารทองแดงเป็นที่ประพาศ (อีก) แห่งหนึ่ง” และ
ต่อมาสมเด็จพระเพทราชาได้เสด็จ “ไปประพาศ ณ พระ
ตำหนักธารโศกปลายธารทองแดง” ในสมัยนั้นอาจสร้าง
ตำหนักหรือพลับพลาประทับแรมขึ้นริมธารโศก ณ บริเวณ
ใกล้ ๆ ทำนบกหน้าของกรมชลประทานก็ได้ ยังไม่มีโอกาส
ได้สำรวจ สมเด็จพระเจ้าบรมโกศก็เคยเสด็จประพาศธารโศก
ซึ่งเจ้าฟ้าธรรมมาธิเบศทรงพรรณนาถึงไว้ ในพระนิพนธ์กาพย์
ห่อโคลงนิราศธารโศก ของท่าน ว่า

๑ พระเจ้าเกล้านรนาถ
ธารโศกเรียมโศกใจ

เสด็จยุรยาตรกลาศกลาไคล
ด้วยไกลน่องหมองอารมณ์ ฯ

แต่ที่ในพระราชพงศาวดารกล่าวไว้ว่า “ปลายธารทองแดง” นั้น ความจริงเป็นดำริว่าคนจะตาย คำนวณว่า โศกให้ตมาแต่เทือกเขาในจังหวัดนครราชสีมา คำที่กล่าวในพระราชพงศาวดาร จึงอาจหมายความว่า ธารโศกซึ่งอยู่ห่างไกลปลายธารทองแดงออกไป หรือในสมัยนั้นอาจมิได้สำรวจกันถี่ถ้วน เพราะท้องที่เหล่านั้นคงจะเป็นป่าช้าโดยทั่วไป

ปัจจุบัน มักจะมีผู้เรียกกันว่า “ธารโศก” ด้วยคงจะรังเกียจคำ แต่เชื่อว่ามิได้เรียกกันเช่นนั้นมาแต่เดิม ดังจะเห็นได้จากความหมายและถ้อยคำในกาพย์ห่อโคลงนิราศธารโศก ของเจ้าฟ้าธรรมธิเบศ ที่ยกมากล่าวข้างต้น

ธารทองแดง (๑๒) และธารโศก (๑๓) ทั้งสองแห่งนั้น คงจะเป็นสถานที่ที่น่าตื่นตาตื่นใจยิ่ง ซึ่งพระมหากษัตริย์และเจ้านายครั้งกรุงศรีอยุธยา เมื่อเสด็จมานมัสการพระพุทธบาทแล้ว ก็โปรดเสด็จประพาสธารโศกและธารทองแดงด้วย ปรากฏว่า เจ้าฟ้าธรรมธิเบศ กรมขุนเสนาพิทักษ์

กวีเอกสมัยอยุธยา ก็ได้เคยตามเสด็จประพาสด้วย บางทีจะเป็นคราวเดียวกับที่ตามเสด็จสมเด็จพระเจ้าบรมโกศ พระราชบิดา มาพระพุทธบาท ตามที่พระมหานาค วัดท่าทราย ได้แต่งพรรณนาถึงไว้ใน “บุณโณวาทคำฉันท์” ตอนพรรณนาขบวนช้างตามเสด็จ (หน้า ๓๖) ว่า

๑ เบื้องหลังกษัตริย์บรม-

จัดโยรสสมpong

โดยเสด็จจุฬารัตนินอง

รถเรียบประเทียบจร

“บรมขัตติโยรส” ในที่นี้ อาจหมายถึง เจ้าฟ้าธรรมธิเบศ กรมขุนเสนาพิทักษ์ ซึ่งเป็นพระราชโอรสพระองค์ใหญ่ในสมเด็จพระเจ้าบรมโกศ และทรงดำรงตำแหน่งพระมหาอุปราช กรมพระราชวังบวรฯ ในระยนั้นอาจตามเสด็จสมเด็จพระราชบิดาตามมัตการพระพุทธบาท แล้วเคยตามเสด็จประพาสธารทองแดงและธารโคกด้วย จึงเป็นเหตุบังเกิดใจให้ทรงนิพนธ์บทร้อยกรองอันด้อชอชน เท้าททราบกันแน่ มี ๒ เรื่อง คือ กาพย์ห่อโคลงนิราศธารทองแดง และกาพย์ห่อโคลงนิราศธารโคก ดังพระนิพนธ์ (ซึ่งได้ยกกาพย์มาเสนอไว้ข้างต้นแล้ว ในที่นี้จึงขอยกโคลงมาเสนอ) ว่า

ธารทองแดง ธารโศก

๑ พระบาทนรนาถเจ้า	กรุงไกร
เสด็จพยุหาบตรไป	เดือนถ้อง
ธารโศกช่วยโศกใจ	จักขาด
ด้วยไฟโกลฟักตรน้อง	ขุนคลังอกรกรรม ฯ

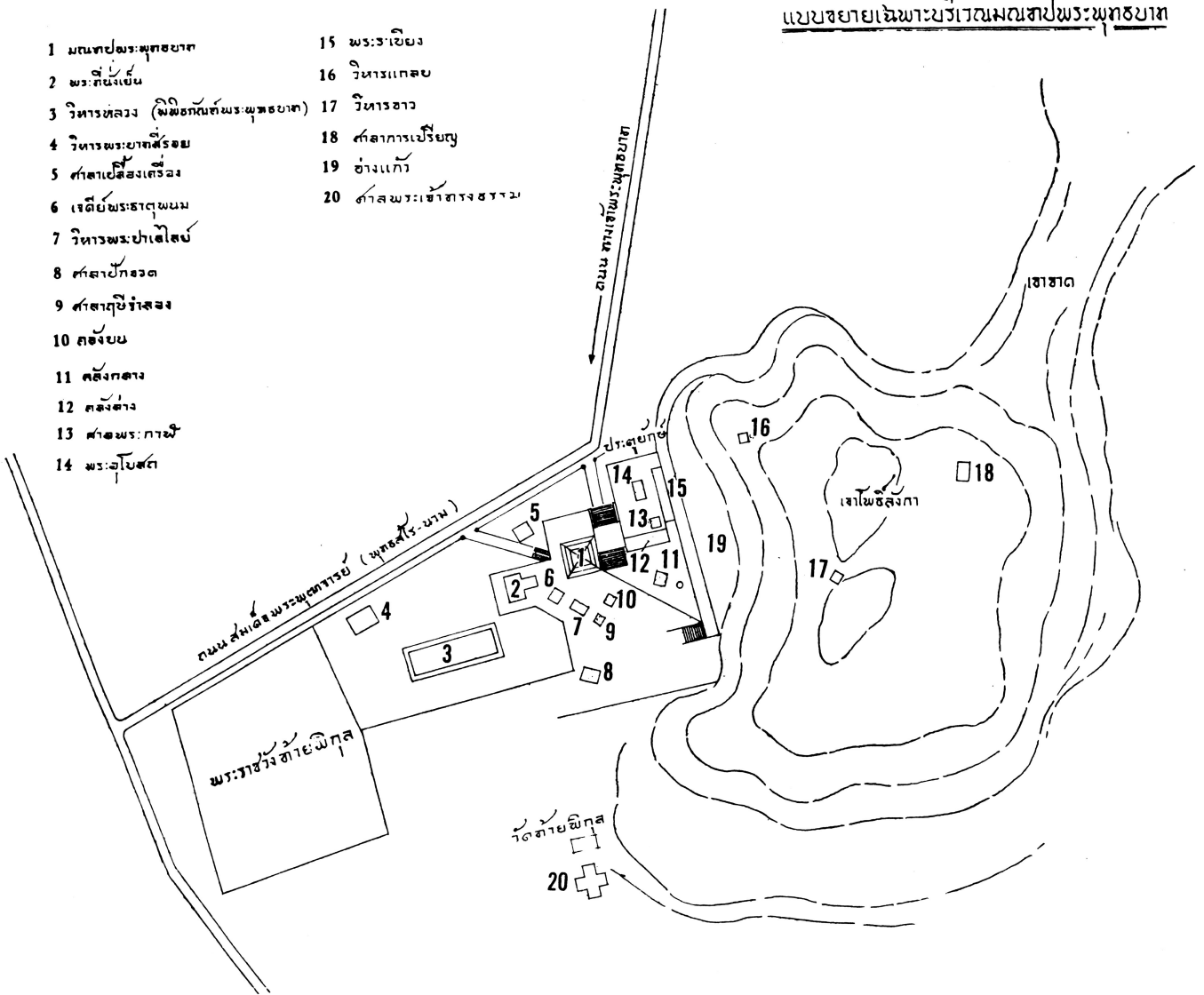
ทั้งในตอนจบของกาพย์ห่อโคลงแต่ละเรื่อง ยังทรง
นิพนธ์บอกไว้เป็นโคลงกระทู้ดีกว่า

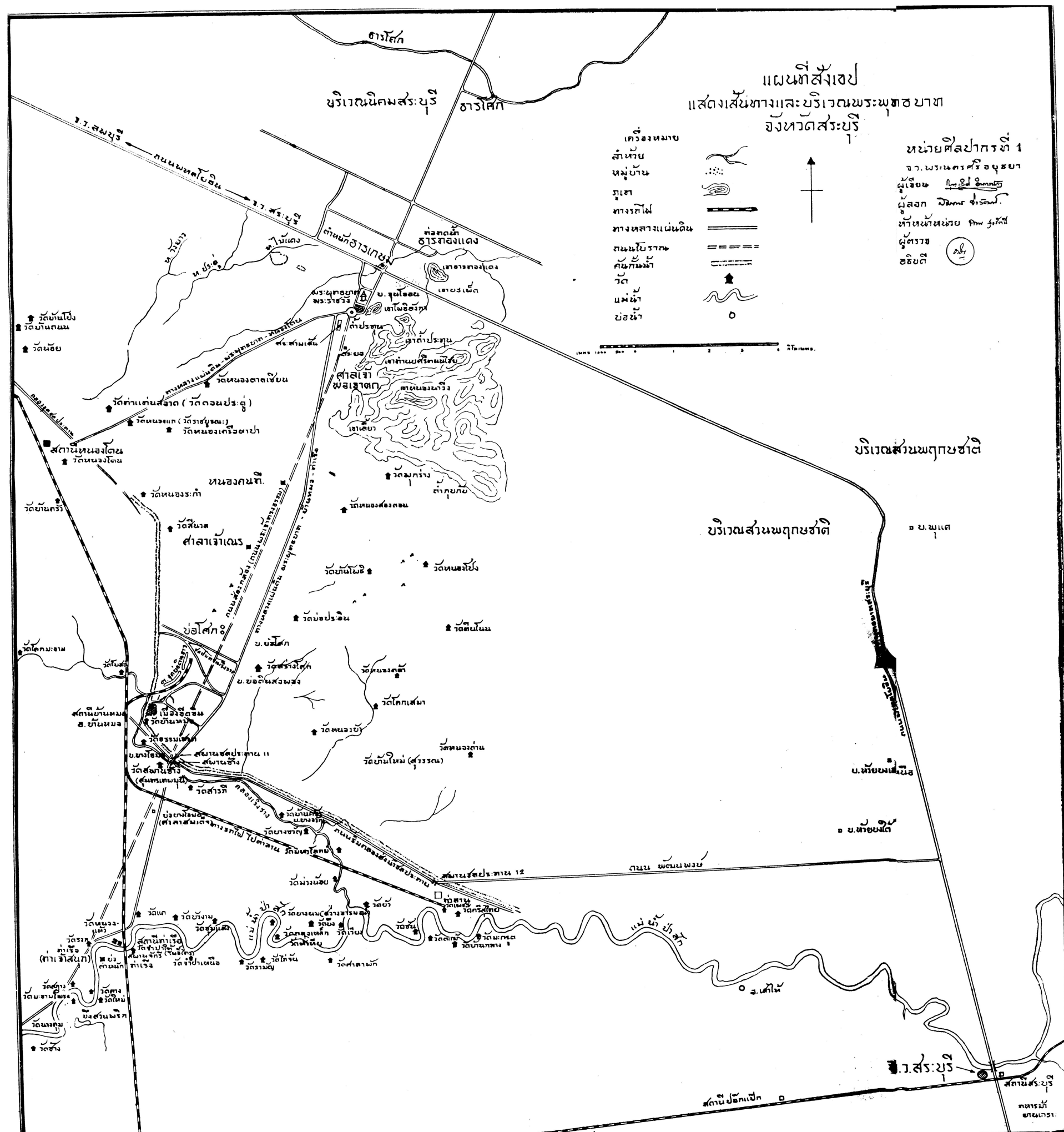
จบ	จนจอมโลกยเจ้า	ก้นวัง
บ	พิตรสถิตบัลลังก์	เลิศหล้า
ริ	ร่างกาพย์ โคลงหวัง	ชนโลก อ่านนา
บุรณ	พระโกลงเจ้าฟ้า	ธิเบศเจ้าจงสวณ ฯ

เจ้าฟ้าธรรมธิเบศ์อาจแต่งดีใจประพาสเฉพาะพระองค์เป็น
บางครั้งบางครั้งก็ได้ แต่ที่ทรงแต่งกาพย์ห่อโคลงนิราศ ๒
เรื่องนั้น ทรงปรารภเรื่องสมเด็จพระเจ้าบรมโกศ พระราช
บิดา เสด็จประพาสธารทองแดงและธารโศก ด้วยเหตุนี้
สถานที่ทั้งสองแห่งนั้น จึงเป็นแหล่งจดบันทึบให้เกิดวรรณ
กรรมชั้นอมตะ อันควรแก่การอ่านการศึกษาตลอดไป.

แบบขยายเฉพาะบริเวณมณฑลพระพุทธบาท

1 มณฑลพระพุทธบาท	15 พระวิหาร
2 พระที่นั่งเย็น	16 วิหารแกลบ
3 วิหารหลวง (พิพิธภัณฑ์พระพุทธรูป)	17 วิหารขาว
4 วิหารพระบาทสมเด็จพระ	18 ศาลาการเปรียญ
5 ศาลาเบญจรงค์	19 ซ่างแก้ว
6 เจดีย์พระธาตุพนม	20 ศาลพระเจ้าราชวรมหา
7 วิหารพระบาทสมเด็จพระ	
8 ศาลาพักผ่อน	
9 ศาลาปฏิบัติธรรม	
10 ศาลาปฏิบัติธรรม	
11 ศาลาปฏิบัติธรรม	
12 ศาลาปฏิบัติธรรม	
13 ศาลาปฏิบัติธรรม	
14 พระอุโบสถ	

หนังสือชุดวรรณคดีไทย

ฉบับชำระใหม่

จัดพิมพ์เป็นเล่มแล้ว

๑. ประวัติและโคลงกำสรวลศรีปราชญ์ เล่มละ ๑๐ บาท
๒. นิราศพระบาท ของ สุนทรภู่ เล่มละ ๑๐ บาท
๓. บุณโณวาทคำฉันท์ ของ พระมโหณาค เล่มละ ๑๐ บาท
๔. อนิรุทธคำฉันท์ (ฉบับพิมพ์ครั้งแรก) เล่มละ ๗.๕๐ บาท
๕. วรรณคดีสัญญาชัย (ฉบับพิมพ์ครั้งแรก) เล่มละ ๑๕ บาท

กำลังจัดพิมพ์

๑. สมุทโฆษคำฉันท์
๒. พระประวัติและพระนิพนธ์เจ้าฟ้าธรรมาธิเบศ
ผู้สนใจโปรดติดต่อซื้อได้ที่

แผนกเผยแพร่และสถิติ

สำนักงานเลขาธิการ กรมศิลปากร